

Foto: **Roger Violet**. Apareguda a *L'Il·lustration* del 18 de febrer de 1939 (La Retirada a Prats de Molló)

LES RUTES DE L'EXILI REPUBLICÀ DEL 1939

Universitat de Girona

Departament de Pedagogia

CONSORCI DEL MUSEU MEMORIAL DE L'EXILI

Museu Memorial
de l'Exili

Generalitat
de Catalunya

Consell Comarcal
de l'Alt Empordà

Índex

Presentació	p. 3
Introducció i context històric	p. 4
1. La II República (1931-1939)	p. 4
2. La Guerra Civil Espanyola (1936-1939)	p. 6
3. La desfeta republicana. L'exili del 1939	p. 9
4. El laberint de l'exili republicà	p. 12
Una de les rutes de l'exili (De La Jonquera a Argelers passant per la Vajol)	p. 16
Testimonis i documents	p. 33
Mapes complementaris	p. 45
Bibliografia	p. 51
Contactes	p. 53

Presentació

Aquesta publicació que teniu a les mans és part de la documentació utilitzada durant les pràctiques relacionades amb la Història de l'Educació dels universitaris que cursen els estudis de Pedagogia, Pedagogia Social i Treball Social de la Universitat de Girona.

Es tracta d'una pràctica d'un dia de durada que té la intenció de trepitjar territori històric, territori fronterer per on varen passar molts republicans, entre ells una bona colla de mestres, durant la Retirada de 1939. Generalment, s'acostuma a fer a finals de la tardor i durant els mesos d'hivern. El 10 de febrer de 1939 les tropes franquistes arribaven a La Jonquera i la frontera francesa es tancava. Començava l'exili.

L'activitat s'inicia visitant el Museu Memorial de l'Exili, a La Jonquera, i tot seguit anem a alguns llocs emblemàtics de la nostra història més recent. Des del costat de l'Empordà: La Jonquera, el mas Perxés i el Coll de la Manrella (Agullana), la mina Canta i el Coll de Lli (La Vajol), etc. i del costat del Rosselló: el camp d'Argelers. Tot aquest recorregut es complementa llegint textos escrits pels protagonistes, especialment mestres. D'aquesta manera recuperem la nostra història passada.

En aquest dossier oferim l'itinerari ampliant les referències a d'altres espais de memòria vinculats a la guerra i l'exili republicà a la zona. També presentem algunes dades que ens permeten entendre i valorar millor l'exili.

Salomó Marquès Sureda
Universitat de Girona, 2013

Agraïm la col·laboració de Jaume Vilà i Gaspar Segués, Tècnics del Servei Educatiu de la Tecnologia i la Comunicació (SETIC) del Departament de Pedagogia de la Universitat de Girona (UdG), de Jordi Font i Miquel Serrano, director i documentalista, respectivament, del Museu Memorial de l'Exili (MUME), Anna Maria Ferrer (documentalista), Serge Barba, expresident de l'associació FFREEE (Fils et Filles de Républicains Espagnols et Enfants de l'Exode) i vicepresident de l'associació DAME (Descendants et Amics de la Maternitat d'Elna), Isabel Planas, cap de la biblioteca del Campus de Barri Vell de la Universitat de Girona, i del Centre de Documentació i Recerca Històrica de l'Escala (CEDRHE).

Introducció i context històric

I. La II República (1931-1939)

El gener del 1930, amb la dimissió de Primo de Rivera, s'iniciava a l'Estat espanyol un període que es va caracteritzar per un creixent descrèdit de la monarquia d'Alfons XIII, l'inici d'un cert malestar econòmic i social i una radicalització de les idees polítiques amb la irrupció de nous partits polítics que van trencar l'hegemonia dels partits dinàstics existents fins aleshores.

Les eleccions municipals del 12 d'abril del 1931 –les primeres que se celebraven després de la destitució dels ajuntaments i les diputacions, el 1923, amb la dictadura del general Miguel Primo de Rivera– es van convertir de manera espontània en una mena de plebiscit entre monarquia i república. El triomf incontestable i imprevisible d'Esquerra Republicana de Catalunya, constituïda feia poc i que es convertiria en el partit polític hegemònic a Catalunya durant la Segona República, va crear un clima d'eufòria general que va culminar amb la proclamació de la República, el migdia del 14 d'abril, des del balcó de l'Ajuntament de Barcelona per part de Lluís Companys, seguit poc després per Francesc Macià, el qual va proclamar la República catalana. Unes hores més tard, també a Madrid, es constituïa un govern provisional de la República espanyola. La difícil situació creada pel doble poder, a Madrid i a Barcelona, es va solucionar el 17 d'abril del 1931, quan membres del govern provisional de la República espanyola, juntament amb membres del govern català i Francesc Macià, van decidir substituir la República per la Generalitat de Catalunya. Poc després, el 28 de juny del 1931, se celebraven en tot el territori estatal eleccions a les Corts Constituents. Els diputats electes van redactar la Constitució de la República espanyola, aprovada el 9 de desembre del 1931. Paral·lelament, el 2 d'agost del 1931 se celebrava un referèndum a Catalunya en què s'aprovà per àmplia majoria l'Estatut de Catalunya, també anomenat Estatut de Núria. L'avantprojecte, però, seria significativament discutit i retallat un cop presentat a les Corts espanyoles pel govern d'Azaña. La seva aprovació no seria definitiva fins al 9 de setembre del 1932 i simbòlicament fins al cap de sis dies, el 15 de setembre, amb la signatura del president de la República, Niceto Alcalá Zamora, a Sant Sebastià. S'institucionalitzava, així, per primera vegada després de molts segles, l'autonomia i la capacitat legal de Catalunya per autogovernar-se.

Celebració popular de la proclamació de la II República (Barcelona, abril 1931). *Madrid, Ausrufung der Zweiten Spanischen Republik* procedent del Bundesarchiv de Berlin, Bild 102-11543.

Però l'entusiasme i les esperances que havien confluït amb la proclamació de la Segona República es van esvaïr ben aviat, ja a finals del 1933. El primer bienni republicà o bienni reformador (1931-1933), sota el govern de coalició de forces republicanes i del PSOE, presidit per Manuel Azaña, s'havia concentrat en l'elaboració de la Constitució espanyola, les reformes militars, la llei de reforma agrària, els traspassos de competències a la Generalitat de Catalunya segons el que preveia l'Estatut, la llei de Congregacions religioses, etcètera. Però la implementació d'aquestes reformes va fer créixer el gruix d'enemics del govern d'Azaña, que es va anar erosionant fins que, finalment, la coalició de govern es va fer miques.

Francesc Macià (President de la Generalitat, 1931-1933) durant una visita a Palamós el 1932. Extreta del llibre d'Enric Pujol, (Dir.) *El somni republicà. El republicanisme a les comarques gironines, 1900-1936*. Barcelona, Viena Edicions, 2009.

En les eleccions legislatives del 19 de novembre del 1933, la correlació de forces parlamentàries es va capgirar, i el nou partit catòlic de José María Gil Robles –la Confederación Española de Derechas Autònomas (CEDA)– es va convertir en la primera minoria al Parlament espanyol. S'iniciava, així, el segon bienni –l'anomenat Bienni Negre–, el qual va estar condicionat per la fragilitat dels executius, sempre de coalició. Segons molts historiadors, la prova de força per a la Segona República i el detonant de la crisi que conduiria a la Guerra del 36 foren els esdeveniments coneguts com els Fets d'Octubre del 1934. L'entrada de la CEDA al govern de Lerroix, el dia 4 d'aquell mateix mes d'octubre, va provocar la declaració de vaga general revolucionària per part dels socialistes, la qual paralitzà totalment Barcelona.

El 6 d'octubre, el president de la Generalitat, Lluís Companys, proclamava l'Estat Català, com un acte de rebel·lia contra el govern de Lerroix. Tanmateix, la resposta no fou l'entusiasme desfermat de la població que tres anys abans havia contribuït al naixement de la República, sinó la declaració de l'estat de guerra per part del general Domènec Batet, cap de la regió militar de Catalunya. Al cap de poques hores, Companys i altres càrrecs polítics es rendiren i foren empresonats al vaixell *Uruguay*, al port de Barcelona, fins que el 5 de juny del 1935 van ser condemnats a 30 anys de presó.

Els fets del 6 d'octubre del 1934 no van ser directament la causa de l'esclat del conflicte armat, però sí que van contribuir a debilitar i enrairir sensiblement el clima polític de la Segona República. La repressió de després d'aquells fets, la clausura del Parlament de Catalunya, la destitució i substitució d'alcaldes i regidors d'esquerres, l'anul·lació de la llei de contractes de conreu o la suspensió de l'Estatut són alguns aspectes que van afavorir decididament l'erosió política. Amb el triomf del Front

Popular (el Front d'Esquerres a Catalunya) en les eleccions legislatives del 16 de febrer del 1936, es va decretar immediatament l'amnistia i es restablí l'Estatut de Catalunya.

La victòria electoral de les esquerres no va ser vista amb bons ulls pels sectors més reaccionaris de la societat espanyola. La polarització política entre dretes i esquerres es va accentuar de manera considerable durant els mesos immediatament anteriors a l'esclat del conflicte bèl·lic. L'elevada conflictivitat laboral en un context de crisi econòmica internacional, el clima de conspiració militar i l'espiral de violència política protagonitzada per grups d'extrema dreta i d'extrema esquerra van dibuixar un clima prebèl·lic durant la primavera del 1936. El procés d'enrarament polític va tenir la seva culminació amb un cop d'estat tramat per una part de l'exèrcit i sectors conservadors de la societat civil, amb el beneplàcit de l'Església catòlica. El 17 de juliol del 1936, al protectorat del Marroc els caps militars rebels van proclamar l'estat de guerra i l'endemà el sollevament es traslladava a la península. Començava, així, la Guerra Civil espanyola.

El mes de juliol del 1936 una part de l'exèrcit es va aixecar contra el govern de la República instaurada el 14 d'abril del 1931. La derrota dels sollevats en alguns territoris i la victòria en d'altres iniciava una violenta i llarga Guerra Civil.

2. La Guerra Civil Espanyola (1936-1939)

En el seu origen immediat, la Guerra del 36 es desencadenà, d'una banda, a causa del fracàs parcial del cop d'estat que, tot i disposar d'importants recursos militars i econòmics, no aconseguí el seu objectiu apressat de controlar Madrid i substituir el govern de la República per una junta de generals; i de l'altra, per la subsegüent incapacitat del govern republicà de Santiago Casares Quiroga d'actuar amb contundència sobre els focus insurgents.

A Catalunya, tot i que la situació es restablí gairebé de manera immediata, entre el 19 i el 20 de juliol, el govern de la Generalitat havia quedat molt debilitat, sense forces d'ordre públic que poguessin garantir la seva autoritat. El poder real, doncs, estava en mans dels obrers organitzats en patrulles de milicians que imposaven el seu sentit de la justícia i la repressió. Per tal de vehicular la nova situació, el president de la Generalitat, Lluís Companys, accedí a la creació d'un nou organisme que en teoria hauria d'auxiliar el govern en aquells moments però que va acabar convertint-se en una autoritat revolucionària al marge d'aquell. Així, el 21 de juliol del 1936 es constituïa el Comitè Central de Milícies Antifeixistes, format per membres de la CNT-FAI, UGT, PSUC, POUM, ERC, Acció Catalana, Partit Republicà d'Esquerra i la Unió de Rabassaires.

Milicià. Fons Brangulí.
Arxiu Nacional de Catalunya (ANC),
Sant Cugat del Vallès

Monument equestre destruït per la FAI (Barcelona)
Fons Brangulí. Arxiu Nacional de Catalunya (ANC),
Sant Cugat del Vallès

Progressivament, a tot Catalunya els Comitès de Milícies Antifeixistes anaren suplantant l'estructura de poder de la legalitat republicana, no només a les ciutats grans i més o menys industrialitzades, sinó també en municipis petits, apropiant-se del monopoli de la violència i aplicant impostos de «guerra» als ciutadans de les classes benestants. Milers de religiosos i laics de confessió catòlica van ser perseguits durant els primers dies i setmanes del conflicte bèl·lic, i molts d'ells van ser víctimes de la violència revolucionària.

Alguns, com ara el cardenal Francesc Vidal i Barraquer, Bonaventura Gassol i Rovira aconseguiren fugir del país, sovint ajudats per les mateixes autoritats republicanes, com la Generalitat de Catalunya, que facilitaren la sortida a milers de persones de significació catòlica i/o dretana habilitant-los passaports i protecció. En el cas del líder de la Lliga, Francesc Cambó, hi va haver la coincidència que durant el moment de l'esclat del conflicte era en un creuer per la Mediterrània i, ateses les circumstàncies, va decidir no tornar a Catalunya. Aquest grup –considerablement nombrós– de persones que van fugir és el que es coneix amb el nom d'*exili blanc* del 1936.

1-2. Evacuació de nens (Madrid 1936) / Víctimes de bombardejos en zona republicana. Extretes del lloc web de l'Asociación de Republicanos Estudiosos de la Guerra Civil española / Memoria republicana (SBHAC)

3. Cartell de foment de la resistència antifeixista. Extret del llibre *Cartells de la Col·lecció Fornas. Producció gràfica de la Segona República i la Guerra Civil*. Barcelona, Parlament de Catalunya, 2006.

4. Aviació Legionària italiana (1938). Imatge de l'Ufficio Storico dell' Stato Maggiore dell'Aeronautica Militare de Roma.

5. Barcelona sota les bombes de l'aviació legionària italiana (1938). Imatge del fons del Museu de Montserrat.

La veu dels militars rebels

(...) Se tendrá en cuenta que la acción ha de ser en extremo violenta, para reducir lo antes posible al enemigo, que es fuerte y bien organizado. Desde luego, serán encarcelados todos los directivos de los partidos políticos, sociedades o sindicatos no afectos al Movimiento, aplicándose castigos ejemplares a dichos individuos, para estrangular los movimientos de rebeldía o huelga²(...)

(...)Cualquiera que sea abierta o secretamente defensor del Frente Popular, debe ser fusilado (...). Hay que sembrar el terror, dejar sensación de dominio eliminando sin escrúpulos ni vacilación a todos los que no piensen como nosotros³(...)

General Emilio Mola Vidal (1887-1937)
Frases atribuïdes al General Mola entre els mesos de maig i juliol de 1936 (Instrucció reservada núm. I)

(...)Estamos decididos a aplicar la ley con firmeza inexorable: ¡Morón, Utrera, Puente Genil, Castro del Río, id preparando sepulturas! Yo os autorizo a matar como a un perro a cualquiera que se atreva a ejercer coacción ante vosotros; que si lo hicierais así, quedaréis exentos de toda responsabilidad. (...)

(...)¿Qué haré? Pues imponer un durísimo castigo para callar a esos idiotas congéneres de Azaña. Por ello faculto a todos los ciudadanos a que, cuando se tropiecen a uno de esos sujetos, lo callen de un tiro. O me lo traigan a mí, que yo se lo pegaré (...)

(...) y a los dirigentes que huyan, no crean que se libran con ello; les sacaré de debajo de la tierra si hace falta y si están muertos los volveré a matar (...). Nuestros valientes Legionarios y Regulares han demostrado a los rojos cobardes lo que significa ser un hombre de verdad. Y, a la vez, a sus mujeres. Esto está totalmente justificado porque estas comunistas y anarquistas predicaban el amor libre. Ahora por lo menos sabrán lo que son hombres de verdad y no milicianos maricones. No se librarán por mucho que griten y pataleen. Mañana vamos a tomar Peñaflor. Vayan las mujeres de los rojos preparando sus mantones de luto. (...)⁵

General Gonzalo Queipo de Llano Sierra (1875-1951)
23 i 25 de juliol de 1936. Locucions des de Unión Radio Sevilla

L'optimisme de Franco i la seva determinació implacable de guanyar es va reflectir en una notable entrevista que va concedir al periodista nord-americà Jay Allen a Tetuan, el 27 de juliol de 1936. Quan Allen li va preguntar quant de temps duraria la matança, ara que el cop militar havia fracassat en part, Franco li va respondre: "No puede haber ningún acuerdo, ninguna tregua. Tomaré la capital. Salvaré a España del marxismo a cualquier precio (...). Pronto, muy pronto, mis tropas habrán pacificado el país y enseguida todo esto parecerá sólo una pesadilla". Quan Allen va replicar: "¿Significa eso que tendrá que fusilar a media España?", un Franco somrient va respondre: "He dicho a cualquier precio"

PAUL PRESTON, *Franco el gran manipulador*, Editorial Base, Barcelona, 2008, p. 60

¹ Imatge presa del lloc web de premsa digital "Libertad Digital": <http://historia.libertaddigital.com/la-muerte-de-mola-el-director-1276240210.html>

² JOSÉ MARI RUIZ VILAS, JUAN CARLOS BERRIO ZARATIGUI i JOSÉ MARI ESPARZA ZABALEGI, *Navarra 1936, De la Esperanza al Terror*. Altaffaylla Tador Taldea / Asociación de Familiares de Asesinados Navarros (AFAN), 1986.

³ FERNÁNDEZ SORIA, Juan Manuel, "Conseqüències de la Guerra Civil: la depuració i l'exili interior del magisteri", a *Educació i Història*, núm. 12, juliol-desembre 2008, p. 20.

⁴ Imatge presa del lloc web de premsa digital "Público": <http://www.publico.es/espana/444193/el-gobierno-defiende-la-continuidad-del-marquesado-de-queipo-de-llano>

⁵ ALBANO DE JUAN CASTRILLO, *Los médicos de la otra orilla. La represión franquista sobre los médicos palentinos 1936-1945*. Palencia: Ediciones Cálamo, 2005, p. 36, 17-18.

3. La desfeta republicana. L'exili del 1939

Tot i la imprevisió per part del govern republicà de Santiago Casares Quiroga, la resistència de les classes populars en les zones més industrials i populoses va impedir que la coalició dels rebels pogués controlar de manera efectiva i immediata punts clau com ara Madrid i Barcelona. Una acció de presa del poder prevista com a ràpida es va convertir en una llarga Guerra Civil. Una de les conseqüències més immediates de l'evolució dels fronts de guerra i de les dissensions polítiques en el si del bàndol republicà va ser el caràcter itinerant que adquirí el govern de la República al llarg de la contesa bèl·lica. D'aquesta manera, el novembre del 1936 el president del govern espanyol, Francisco Largo Caballero, va decidir el trasllat, inicialment temporal, del govern republicà a València amb vista al que semblava la imminent caiguda de Madrid. Onze mesos més tard, l'octubre del 1937, el nou executiu de Juan Negrín traslladava la capitalitat espanyola de la República a Barcelona. Mentrestant, a Catalunya els fets de maig del 1937 a Barcelona, amb els enfrontaments entre els partidaris de la reforma dins l'ordre republicà, ERC i PSUC –que, alhora, buscaven consolidar el poder de la Generalitat– i el partidaris d'aprofundir el procés revolucionari, CNT-FAI i POUM –que s'oposaven a l'enfortiment institucional pel temor que el seu pes polític i social disminuís– van provocar el debilitament de l'autonomia de la Generalitat de Catalunya. Malgrat els esforços del president de la Generalitat, Lluís Companys, la situació bèl·lica, les dissensions internes entre les diverses faccions polítiques i les relacions complicades amb el govern de la República espanyola impossibilitaren qualsevol intent de recuperació i consolidació de l'autonomia de Catalunya. Divisions internes i tensions entre institucions polítiques que tindrien continuïtat no només fins al final de la guerra, sinó que també es mantindrien durant l'exili.

De la mateixa manera que la guerra havia provocat el desplaçament de les institucions republicanes, a mesura que els fronts de guerra es modificaven s'anaren produint moviments importants de la població, la qual cosa va fer que arribessin a Catalunya onades importants de refugiats procedents d'altres zones de l'Estat espanyol. Al costat d'institucions polítiques com ara l'Oficina Central d'Evacuació i Assistència als Refugiats –amb oficines a València i Barcelona i de titularitat estatal– i el Comissariat d'Ajut als Refugiats, un organisme dependent de la Generalitat de Catalunya, hi ha també un seguit d'organitzacions humanitàries que van contribuir a socórrer la població civil, entre les quals el Socors Roig Internacional, el Socors Roig del POUM, la Creu Roja, organismes internacionals com ara el *Comité International pour l'Aide au Peuple Espagnol* o bé comunitats religioses com ara els quàquers, per citar-ne algunes.

Els diferents organismes d'ajut intentaven resoldre qüestions com ara l'allotjament, l'assistència mèdica o l'educació d'un important contingent de nens refugiats, l'avituellament, l'accés al treball... dins del context d'una reraguarda colpida per la fam i els bombardejos aeris de l'enemic.

El desenllaç de la Batalla de l'Ebre i de la de Catalunya obligà les autoritats republicanes, així com les institucions polítiques catalanes i basques, a abandonar el territori català, travessant la frontera amb l'Estat francès. En el camí cap a l'exili els acompanyaren centenars de milers de persones: dones, infants, gent gran, soldats de l'exèrcit republicà: un èxode sense precedents en la història contemporània de l'Estat espanyol.

Acabada la Batalla de l'Ebre (juliol-novembre 1938) amb la derrota de l'exèrcit de la República i la posterior invasió de Catalunya (desembre 1938- febrer 1939) per part de les tropes franquistes els governs de la República i de la Generalitat s'anaren traslladant cap a la frontera francesa. La població civil (dones, infants, vells i malalts), que omplia les carreteres cap a la frontera, va ser bombardejada impunement pels avions rebels que sortien de Mallorca. També es van bombardejar ciutats i poblacions com Barcelona, Granollers, Girona, Figueres, Roses, l'Escala, entre d'altres. A Figueres, l'1 de febrer de 1939, es va fer la darrera sessió del Parlament (Corts Espanyoles) i l'Alt Empordà es va convertir, per uns dies, en la capital de l'Estat i de Catalunya amb la presència dels governants establerts en diferents poblacions.

Amb la victòria final dels rebels s'iniciava una llarga dictadura al mateix temps milers de republicans iniciaven l'exili. La situació geogràfica de Catalunya va afavorir que milers de persones es refugiessin durant la guerra en sòl català i que, amb la "Campaña de Cataluña", centenars de milers de persones entressin a França passant els Pirineus per carreteres i colls de muntanya, bàsicament La Jonquera i Portbou, però també Puigcerdà, Camprodon i els passos de Beget, Albanyà, Maçanet de Cabrenys, Agullana, La Vajol, Cantallops, Espolla i Rabós.

Detall del pas d'exiliats al Portús
(Fons A. Chauvin, Archives Départementales des Pyrénées-Orientales, ADPO, Perpinyà)

Pas fronterer del Portús (Fons A. Chauvin, ADPO)

Pas fronterer del Coll dels Belitres (Portbou) Fons Peneff © Manuel Moros

Pas de militars pel Portús (Fons A. Chauvin, ADPO)

Mapa dels passos fronterers i dels camps de concentració (1939)
Mapa: Víctor Hurtado / MUME

Aglomeració de civils a la frontera del Portús (Fons A. Chauvin, ADPO)

L'Alt Empordà, capital del govern

(...) Començant pel castell de Figueres, que va acollir l'última sessió de les Corts en territori espanyol. Allà mateix, a Figueres, hi va haver la presidència del govern, el ministeri de Defensa i la Subsecretaria de Terra; la de Marina era a Roses i la d'Aviació, a Besalú. Però la major concentració d'institucions i personalitats que les representaven es trobava pels voltants d'Agullana. En una masia, l'Estat Major Central; a Can Perxés, la presidència de la Generalitat i el govern basc; a Ca l'Amador Bech, l'ambaixada soviètica; a la Vajol, l'última residència d'Azaña abans de passar la frontera; i a la mateixa població, a la mina Canta, més obres del Prado i l'anomenat tresor Negrín, constituït per béns de l'Església i de l'aristocràcia, amb el qual es finançarien vaixells d'exiliats cap a Amèrica. A Can Bech de Baix hi residia el cap del govern, el doctor Juan Negrín. A Maçanet de Cabrenys hi havia el president de les Corts, Diego Martínez Barrio. A Darnius es guardava part del tresor artístic de Catalunya, amb el Crist de Lepant en primer lloc (...)

Josep Pernau, *Memòries. D'Arbeca a l'Opus Mei*, Barcelona, La Campana, 2004, p. 519-520.

La instal·lació de les dependències de l'estat a Agullana i els seus voltants havia de prendre naturalment encara un caràcter de més improvisació. Tothom i cada servei s'havia ficat allà on més els plagués, o simplement allà on pogueren. Així, a l'entrada del poble les escoles noves allotjaren el Ministeri d'Estat. Hom podia trobar les distintes oficines pels cartells posats a les portes, escrits en paper de barba i amb lletra feta a mà. En altres cases del poble hi havia instal·lats altres serveis. I més encara a les masies dels voltants. No era estrany veure un xic a part del camí, una casa isolada amb un rètol que deia, per exemple, "Tribunal Supremo". I encara d'altres més incongruents amb la pau rústica del paisatge. Eren signes externs, visibles, de la descomposició de l'Estat.

Carles Pi i Sunyer, *La Guerra (1936-1939). Memòries*. Barcelona, Pòrtic, 1986, p. 236

(...) A poca distància, hi tenim la Vajol i també la finca on hi ha el Govern Negrín i el president Azaña.

Em sento envaït per la nostàlgia de la terra. Conec bé aquelles muntanyes i el pas a França. A la Vajol, hi havia estat diverses vegades fent excursions. La d'avui és, però, completament diferent. Enyorem aquells temps llunyans que, sense preocupacions ni privacions de cap mena, lliures com ocells, voltàvem per aquestes muntanyes sense donar cap valor a la línia divisòria. Avui, però, veiem en la ratlla de França la nostra salvació. Avui la ratlla separa dos móns diferents. Un d'ells, el nostre, ens és hostil, i, si no en sortíem, ens veuríem morts. L'altre és l'Europa lliure, la democràcia, la llibertat, el respecte a la personalitat humana. Amb el cor desfet per deixar la nostra terra, entrem a França com qui es llança sobre una post de salvació.

Pugem per un estret caminal per dins d'un bosc d'alzines sureres i en pocs minuts arribem a la carena. Ens girem. Als nostres peus es desplega el paisatge meravellós de la nostra estimada Catalunya. Qui ho diria, d'aquí dalt estant, que en aquests moments passes una de les tragèdies més grosses que han presenciat els segles! Els turons, que en to decreixent van seguint fins a Cap de Creus són besats pels raigs del sol. La plana veu al fons, ubèrrima, la mar blava es destaca netament allà d'enllà. Fa un d'aquells dies maravillosos d'hivern característics de la nostra terra. El sol il·lumina amb mil tonalitats la nostra plana empordanesa. Ens quedem uns moments extasiats i donem adéu a Catalunya.

Alexandre Deulofeu, *Memòries de la revolució, de la guerra i de l'exili*. Figueres, Ed. Emporitana, 1974. p. 110-111.

(...) Vam travessar a poc a poc una ciutat morta. Pertot es veien ruïnes, desolació, gent que s'atapeïa pels carrers preparant-se a fugir en desordre. Els bombardeigs, ara que teníem el foc tant a la vora, s'havien fet incessants. Després, amb la nit closa, un gran silenci planà. Les portes i finestres es veien tancades i barrades; molta gent dormia tirada pels carrers, entre la runa dels edificis destruïts. Les branques dels arbres de la Rambla apareixien esqueixades per la metralla com si haguessin estat rompudes per un huracà. No podíem fer nit a cap dels nostres dos pisos ni al consultori perquè estaven ocupats pels refugiats del sud d'Espanya... Van xisclar les sirenes... A la claror del dia vam pujar altra vegada al cotxe de la Creu Roja per travessar la ciutat. A la sortida, a la carretera de França, els carrabiners van deturar-nos. El que els manava ens demanà la documentació amb desconfiança: dúiem uns papers de la Creu Roja internacional i poguérem seguir endavant. La carretera anava plena de gom a gom de gent fugint a peu... havent-nos d'obrir pas entre la gent atapeïda la nostra marxa era lentíssima.(...)

Maria Àngels Vayreda. Testimoni recollit per **Josep Maria Bernils Mach** a *La Guerra Civil a Figueres*. Figueres, Ed. Empordà, 1986, p. 193.

4. El laberint de l'exili republicà

Entre el dia 28 de gener del 1939 –data en què l'Estat francès obrí la frontera– i fins al 10 de febrer, quan les tropes de l'exèrcit *nacional* controlaren tots els passos fronterers dels Pirineus, es calcula que gairebé 500.000 persones travessaren la frontera franco-espanyola. En els moments immediats a l'obertura de la frontera, els serveis mínims organitzats per les autoritats franceses satisfieien les demandes, però ràpidament es mostraren insuficients. La precària situació dels refugiats s'agreujà significativament a partir del 5 de febrer, quan s'autoritza l'entrada a l'Estat francès dels soldats republicans, que contra tot pronòstic van ser desarmats a la frontera per les autoritats franceses i conduïts a camps de concentració improvisats, inicialment vastes extensions de terreny envoltades de filferro espinós al costat del mar, a Argelers, Sant Cebrià i el Barcarès.

Tot i la imprecisió en la quantificació de l'èxode del 1939, segons Javier Rubio (1977), el nombre de refugiats va ser de 440.000 persones:

- Militars 220.000
- Dones, nens i ancians 170.000
- Homes vàlids i civils 40.000
- Ferits 10.000

A aquesta xifra se sol arrodonir fins a la quantitat aproximada de 500.000 persones que haurien arribat a l'Estat francès entre finals de gener i principis de febrer del 1939.

Dipòsit d'armes al Portús (Fons A. Chauvin, ADPO)

Arribada de l'exèrcit franquista al Portús (9-02-1939)
Fons A. Chauvin, ADPO)

Mallat de filferro espinós a Argelers (1939-1940)
(Fons Peneff © Manuel Moros)

Barraques del camp d'Argelers (1939)
(Fons A. Chauvin, ADPO)

La sort d'aquests centenars de milers de republicans, que entre els quals es calcula que hi devia haver unes 160.000 persones procedents dels Països Catalans, fou diversa. La gran majoria –un 60%– va ser repatriada de manera més o menys voluntària, a l'Estat espanyol. Una minoria formada sobretot per la classe política i intel·lectual aconseguiren arribar a altres països com ara Gran Bretanya, els EUA, la URSS i, sobretot, a països de l'Amèrica Llatina com ara Mèxic, República Dominicana i Xile.

El president mexicà Cárdenas autoritzà l'arribada de refugiats *espanyols* al seu país, uns refugiats que d'entrada havien de garantir certa solvència econòmica i determinats criteris professionals; fet que explica el perfil sociològic (polítics, intel·lectuals, professors...) dels exiliats en aquest país llatinoamericà.

Es calcula que entre els mesos d'abril i agost del 1939, uns 6.000 espanyols i catalans arribaren a Mèxic a bord de diferents expedicions navals com ara les del *Sinaia* (1.600 passatgers), l'*Ipanema* (998) i el *Mexique* (2.200 passatgers).

L'acabament de la Segona Guerra Mundial també va posar fi a moltes de les esperances dels exiliats republicans, sobretot per l'evidència que les potències vencedores no intervindrien per derrocar el règim franquista. Decidits a girar full i a tornar a començar, molts viatjarien llavors cap a Mèxic. Fins a l'any 1948 aquell país acollí 21.750 refugiats procedents de l'exili republicà.

A Xile només hi arribà una expedició el mes d'agost del 1939, la del vaixell *Winnipeg*, amb 2.200 refugiats.

D'altres països, com ara la República Dominicana, Colòmbia, Argentina, Uruguai i Veneçuela també foren receptors, tot i que en menor mesura, d'exiliats catalans i espanyols.

La resta de refugiats es quedà majoritàriament a l'Estat francès. En aquest estat els esperaven destinacions diverses. La classe política i els intel·lectuals, majoritàriament, es van poder establir en poblacions com ara Tolosa de Llenguadoc, Montpeller i París, sobretot. Per a molts d'ells, però, l'Estat francès només seria un refugi temporal, previ al seu viatge cap a l'Amèrica Llatina. Una altra sort van viure els refugiats civils i militars. El primer col·lectiu, format sobretot per dones, infants i gent gran van ser els primers a poder travessar la frontera amb l'Estat francès i ràpidament van ser distribuïts pels diferents departaments francesos i allotjats en centres d'acolliment més o menys improvisats en què com a mínim tenien garantit un sostre i menjar.

Per contra, els soldats republicans van ser conduïts directament a camps de concentració, majoritàriament situats a la Catalunya del Nord. El primer que es va obrir va ser a les platges d'Argelers. Al cap de pocs dies, s'obririen els camps de Sant Cebrià i el Barcarès. Tots tres camps «acolliren», sobretot, els soldats que havien travessat la frontera per Cervera de la Marenda i el Portús. Els que ho van fer per punts fronterers situats més a l'interior foren confinats en camps de concentració, primer provisionals i, al cap de poques setmanes, definitius, situats al Vallespir i a la Cerdanya. Més endavant es van crear més camps de concentració en altres departaments amb vista a descongestionar els que ja existien, com per exemple els de Gurs, Bram, Agda, Setfons i Mazères.

Segons dades elaborades per **Javier Rubio**, l'evolució del nombre de refugiats en els principals camps de concentració fou la següent:

Citat a Joan Villarroya i Font, 1939. *Derrota i exili*, Barcelona, ed. Generalitat de Catalunya, 2000, p. 28.

Camp de Concentració	Mitjan Febrer 1939	Mitjan Juny 1939	Finals Juliol 1939	Desembre 1939	Novembre 1940	Gener 1942
Argelers	100.000	5.000	-	14.000	3.024	-
S. Cebrià	80.000	16.000	5.016	16.000	-	-
Barcarès	-	55.000	36.129	-	-	134
Agde	-	25.000	16.701	800	-	-
Bram	-	13.332	s.d.	s.d.	-	-
Gurs	-	14.100	10.995	3.500	695	112
Vernet	-	14.640	8.624	s.d.	722	467
Setfons	-	15.600	6.677	s.d.	-	-
Diversos	95.000	4.260	1.194	s.d.	210	3.614
TOTAL	275.000	162.932	95.336	s.d.	4.651	4.327

Les condicions de vida en aquests camps van ser molt dures, sobretot durant els primers mesos. Al fred (els refugiats dormien al ras, damunt la sorra per falta de barracons), la gana (plats de llenties aigualides), la falta d'unes condicions d'higiene mínimes, la fàcil propagació de malalties... s'hi afegia el tracte vexatori per part dels soldats francesos, majoritàriament d'origen senegalès i nord-africà, que vigilaven els camps i, no cal dir, la incertesa d'un futur immediat; tot plegat feia perdre la força de l'esperança.

Agustí Bartra, un escriptor de Terrassa internat a Argelers, ens deixà aquesta descripció: «*Ciutat de derrota. Haver estat vençut no era prou. No hi ha fusta. Però cal fer quelcom contra els dies ventosos i les nits fredes. Amb quatre o cinc mantes és possible de bastir una xabola, si els canyissars no han estat arrasats. Què hi fa que les xaboles hagin d'ésser tan baixes de sostre que només sigui possible de romandre-hi estès o assegut! Fa fred, fa vent. Que no plougui!... Els sostres de manta deixen passar aviat l'aigua, i mentre la pluja duri hom tremolarà i petarà de dents. El llit de cada home és l'empremta que el seu cos ajagut deixa a la sorra... Al nord, filferrades; al sud, filferrades; a l'est, filferrades. Ah, però a l'est hi ha el mar! (...) Fam i misèria. El pa el tasten abans les rates. Avui, llenties. Hom va brut. Demà, llenties. Pols de sorra i de suor. Demà passat, llenties. Polls, sarna, disenteria. Sempre llenties. França és dolça en algun lloc.»*

Les precàries condicions de vida als camps i la intensa propaganda profranquista de les autoritats franceses convenceren molts refugiats de tornar a l'Estat espanyol els primers mesos del 1939. Càlculs aproximats consideren que uns dos terços dels refugiats van tornar, quedant repartits per l'Estat francès, la URSS, alguns països europeus i llatinoamericans al voltant de 182.000 refugiats espanyols a finals del 1939.

Els que finalment es van quedar a l'Estat francès veieren en la creació de les Companyies de Treballadors Estrangers per decret del govern Daladier, a mitjan abril del 1939, una oportunitat per fugir de la precarietat dels camps de concentració. Les condicions de treball en aquestes companyies també eren molt dures, però com a mínim els exiliats republicans tenien un sostre i menjar en unes millors condicions.

Una altra opció per sortir dels camps de concentració va ser l'enrolament a la Legió Estrangera amb destí a Algèria. La sort, però, d'aquests refugiats va estar, des del setembre del 1939, estretament lligada a l'esclat i posterior evolució de la Segona Guerra Mundial. La derrota i l'ocupació de després de bona part del territori francès per part de l'Alemanya nazi, els mesos de maig-juny del 1940, determinà sobretot la sort dels exiliats que formaven part de Companyies de Treballadors al nord de França. Alguns dels quals foren incorporats més o menys per força a l'Organització alemanya TODT i destinats a obres de defensa, sobretot a la regió atlàntica. Uns altres, amb menys fortuna, van ser deportats a camps de concentració nazis, i milers foren exterminats, la majoria a Mauthausen, tot i que també a Sachsenhausen-Oranienburg, Dachau, Bergen-Belsen, Buchenwald, Treblinka, Ravensbrück i Auschwitz.

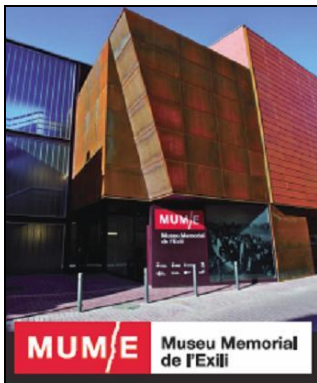
La "Nueva España" de Franco va sobreviure a la Segona Guerra Mundial i, gràcies a les posicions anticomunistes i al suport dels EUA i del Vaticà, va poder evitar al màxim qualsevol desenvolupament de la democràcia al país. Finalment, el general Franco va morir al llit el 25 de novembre de 1975 després d'una llarga dictadura. Una nova Constitució espanyola es va aprovar el 6 de desembre del 1978 i consolidava la monarquia parlamentària en el context de la transició a la democràcia.

Una de les rutes de l'exili (De La Jonquera a Argelers passant per la Vajol)

1. La Jonquera

Visita al Museu Memorial de l'Exili.

El Museu Memorial de l'Exili (MUME) és un espai per a la memòria, la història i la reflexió crítica. És un centre d'interpretació que recorda els exilis provocats per la Guerra Civil d'Espanya i de Catalunya. Sobretot l'exili dels vençuts en aquella contesa indissolublement lligada amb l'Europa de l'ascens dels totalitarismes i que fou el preludi de la Segona Guerra Mundial. Molts dels homes i dones exiliats el 1939 van continuar lluitant per la llibertat des de les files de la resistència francesa i també des d'altres fronts de guerra de l'Europa ocupada pel feixisme, però un quants milers van ser enviats als camps de concentració nazis en un viatge que, per a la majoria, va ser només d'anada. D'altres van retornar, de grat o per força, a l'Espanya de Franco on van patir persecució, presó, mort i, tots ells, la tortura del silenci imposat, de l'exili interior. Una gran part va haver de buscar asil a milers de quilòmetres, en terres europees, americanes o africanes.

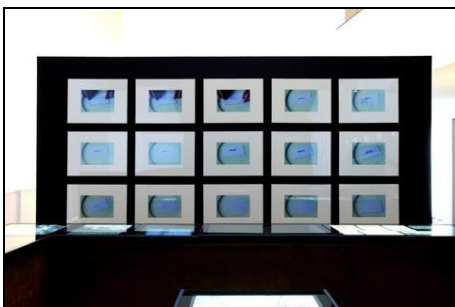

Logotip i façana del MUME

Sala I del MUME (Guerra, derrota i retirada)

Situat al mateix pas fronterer per on van fugir la major part dels exiliats, el MUME compagina les funcions museístiques, a través de les exposicions permanent i temporals, amb les de recerca històrica i de difusió pedagògica. Sempre amb una mirada ampla que vincula el passat amb el present, amb voluntat de fer presents els exilis actuals, perquè els conflictes que provoquen exilis han estat una constant en la història del segle XX i segueixen essent-ho fins al dia d'avui.

Sala 2 del MUME (La Diàspora).
Instal·lació "Memòria i oblit" de Francesc Abad (2007)

Sala 4 del MUME (El llegat de l'exili)

2. Cap a l'exili . Agullana – Mas Perxés

Avi, tia petita, germans tots, a les vostres mans poso avui el tresor de la meva vida. La Remei i l'Albert no tindran, a partir d'ara, ningú més que vosaltres. Ja sé que és molt. Ja sé que allà on siguin també hi haurà el vostre escalf i la vostra acollença. Aquesta certitud m'ajuda a fer menys dolorosa la separació.

Estimeu-los. Vosaltres sou tots bons i teniu bon cor. Ells també ho són i el seu cor batega amb el vostre. Feu-ne de tots un, i la vida, avui massa amarga, ens serà aleshores un xic més planera.

L'Albert es troba en plena formació. Cuida'l avi! Que la meva absència no es faci notar gaire. Feu-me'n un home.

Us ho demano amb devoció de creient. Amb tota la passió d'una ànima feta trossos.

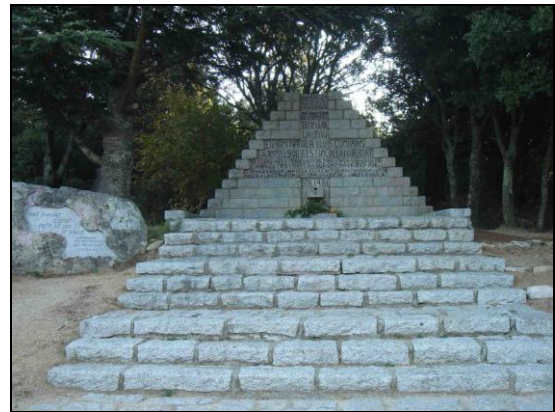
Vostre, ben vostre, Josep.

Carta que el mestre de Figueres, **Josep Pei**, va deixar sobre la taula de casa seva el moment de marxar cap a França.

A la sortida de la població direcció de La Vajol, a mà dreta, es veu el mas Perxés. Allà s'hi havia reunit durant la retirada el president Companys i una part dels intel·lectuals catalans que anaven cap a l'exili, a França en primera instància.

Mas Perxés (Foto: MUME)

Monument a Lluís Companys -Coll de la Manrella (Foto: MUME)

Agullana, 26 de gener del 1939.

A Agullana, sota la pluja, desembarquem al mas Perxés, situat fora de la població i entremig de boscos. Gràcies a Déu! Ja era hora; el meu cos havia arribat al límit de les seves forces.

Un sostre i una llar amb foc, quina delícia! El nostre goig no dura gaire, però. La casa és gran, però som una seixantena i ja se'ns havien anticipat altres hostes, als quals s'afegeixen un núvol de parlamentaris que arriben, més tard, amb llurs famílies. La casa és gran, doncs, i no hi cabem; manquen seients i molts reposen per terra o asseguts sobre els matalassos escampats per les sales. Hi ha un foc, a la cuina, però aquesta és petita, hi caben, màxim, una trentena de persones. La casa és gran, però ultra tanta gent, hi ha dipositat el Tresor Artístic de Catalunya; caixes i més caixes, caixes enormes amb retaules i teles, s'enduen bona part de l'espai.

Quina fred més horrible patirem en aquella casa! Recordo dues nits durant les quals només vaig anar-me'n a estirar un parell d'hores en el matalàs que, a terra, constituïa el meu llit (per cobertor tenia un cortinatge); preferia no abandonar la cuina, on un foc amorós em desencarava les carns

Joaquim Romaguera, Magí Murià, periodista i cineasta. *Memòries d'un exiliat, 1939-1948*, Lleida, Pagès editors, 2002, p. 83.

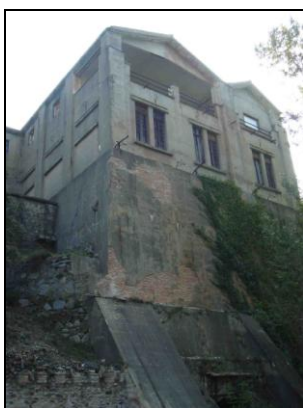

Bibliobús del Servei de Biblioteques al Front de la Generalitat de Catalunya (Institució de les Lletres Catalanes) similar al que va estar a Can Perxés i va servir per evacuar part dels escriptors i intel·lectuals a França, sota la supervisió de Pau Vila i Pere Bosch-Gimpera. Imatge extreta del llibre de Miquel Joseph i Mayol (Edició a cura de Quim Torra i Jaume Ciurana) *El Bibliobús de la Llibertat. La caiguda de Catalunya i l'èxode dels intel·lectuals catalans*. Símbol Editors, Barcelona, 2008.

El president del Parlament de Catalunya, Antoni Rovira i Virgili, salvat a darrera hora a Barcelona pel mestre i polític de l'Escala Martí Rouret, ho recorda en les seves memòries amb aquestes paraules: *Can Perxers és un casal de construcció relativament moderna, capaç per allotjar de quaranta a cinquanta persones. I bé: ja n'hi ha entrat unes dues-centes, i encara en van venint més. No és possible d'atendre-les totes. Manquen queviures, vaixella, llits, matalassos, flassades... Una sola cosa abunda: l'aigua.*

Arribats a can Perxers, ja quasi fosc... He vist aquests dies alguns amics desesperats... No soparem ni dormirem... A mig matí arriba la pitjor notícia: Barcelona ha caigut!... aquest vespre, m'he topat amb el President Companys... li dic: -Sortim demà. -Esteu ben animat? -Tant animats com és possible... Encara és fosc quan ens llevem... Salutacions de comiat, braços i mans i mocadors... La caravana es posa en marxa.

3. La Vajol

Mina Canta

Monument a l'exili

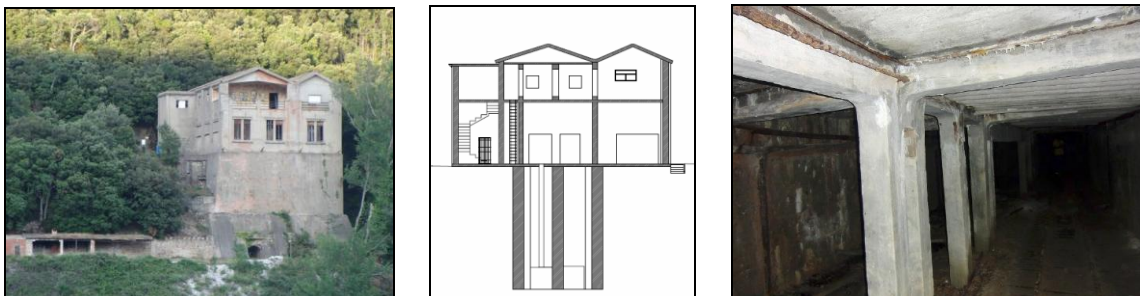
Coll de Lli
(Fotos: MUME)

Podem visitar cinc espais memorials senyalitzats i vinculats a la història de l'exili:

- a) El monument a l'exili, a 5 minuts a peu des de l'aparcament que hi ha a l'entrada de la població.
- b) Les plaques memorials que grups polítics i persones privades han posat a l'entrada de la població, on hi ha el monument al miner, que es considera el lloc on es va

iniciar el camí de l'exili.

c) La mina Canta o mina d'en Negrín, a les afores de la població, a la carretera que porta a Maçanet de Cabrenys. A peu, hi ha una mitja hora d'anada i tornada.

Mina Canta (Exteriors, plànols i interior de la cambra cuirassada subterrània).
Fotos: Salomó Marquès / Plànol: Miquel Duran (2010, Ajuntament de La Vajol)

d) Can Barris, al trencant de la carretera de Maçanet de Cabrenys que porta cap a la mina, es veu el mas Barris on va establir la darrera residència abans de l'exili el president de la República, Manuel Azaña.

e) Coll de Lli – Les Illes

De la mina es reula a La Vajol i s'agafa la carretera que porta cap al coll de la Manrella. Sortint de la Vajol, a un quilòmetre a l'esquerra, al costat del restaurant, hi ha el camí que porta a coll de Lli. És el camí per on va marxar el president de Catalunya, Lluís Companys, acompanyat del president Aguirre. També hi varen passar els polítics espanyols: Azaña i Negrín. S'ha de caminar per una pista forestal uns 30 minuts.

D'Agullana marxarem cap a França amb el president, Sbert, Pi i Sunyer, el president basc i el seu conseller Jauregui i amb el ministre Irujo i els funcionaris de la Generalitat que s'hi trobaven, per les Illes, després d'haver-ho fet el President de la república, Azaña, amb el de les Corts, Martínez Barrio. Les Illes no és una frontera autoritzada per a tothom i el comandant francès s'estranyà de la nostra presència perquè Negrín no havia avisat que també nosaltres sortiríem. Vàrem haver d'esperar que telefonés al prefecte de Perpinyà, qui autoritzà el pas dels presidents i consellers. Els altres, els que tenien els passaports sense visar, perquè el cònsol francès de Figueres havia anat a instal·lar-se al Portús, havien d'esperar que jo, que tenia el meu en regla, anés al Portús i fes visar els seus. Quan vaig tornar del Portús, se'ls havien emportat ja al camp d'Argelers.

Pere Bosch-Gimpera, *Memòries*, Barcelona, Ed. 62, 1980, p. 279.

Manuel Azaña, acompanyat del president del Consell de Ministres republicà, Juan Negrín, va sortir en direcció a la frontera a les cinc de la mainada. A les vuit –que era l'hora convinguda per Lluís Companys i Manuel Azaña–, van sortir els dirigents catalans i bascos (aquests encaççalats pel lehendakari José Antonio Aguirre); amb sorpresa, van descobrir que Azaña feia tres hores que havia marxat, deixant en no-res l'entesa amb el president català. Era la millor imatge de la profunda divisió que s'havia establert entre les diferents institucions i representacions polítiques de la II República.

Francesc Vilanova, *Als dos costats de la frontera. Relacions polítiques entre exili i interior a la postguerra, 1939-1948*, Barcelona, PAM, 2001, p. 21.

Quan feia un temps que caminàvem veiérem venir pel sender Negrín. Tot sol. De moment ens estranyà trobar-lo; però ell ens digué que venia d'acompanyar Azaña i la seva esposa. El meu nebot César que, junt amb Cristià Cortés, sortiren de nit del mas per passar la ratlla a la matinada, ens contà més tard com, just arribar a les Illes, veieren venir Azaña, la seva esposa i Negrín que els acompanyava. Negrín duia al braç doña Lola; el rostres d'Azaña era seriós, amb solcs de preocupació. En el moment d'acomiar-se, Negrín besà la ma de la senyora i li digué: "Hasta pronto, en Madrid". Un grup de refugiats cridà: "¡Viva la República"; Azaña i la seva esposa pujaren al cotxe que els esperava i Negrín se'n tornà muntanya amunt. Venia d'acomplir aquest gest cavallerós quan el trobarem. Amb nosaltres estigué, si no arribant a cordial, sí amistós. Ens acomiadarem expressant els mutuels desitjos de bona sort en les hores incertes que teníem al davant

Carles Pi Sunyer, *La guerra, 1936-1939. Memòries*. Barcelona, Pòrtic, 1987, p. 243.

Mentrestant els rebels anaven ocupant Catalunya. Després de la missa que solia celebrar-se a les poblacions importants, el comandant de les forces d'ocupació pronunciava una arenga per deixar les coses ben clares. Aquests és un fragment que va dir el tinent coronel Ricardo Alonso Vega a Olot el febrer del 1939: "...A los otros, a los del "hecho diferencial", nuestra notificación de que han sido vencidos por la fuerza de las armas, y que si no quieren ser hermanos de los otros españoles les impondremos la ley del vencedor, porque nosotros, los combatientes, al terminar la guerra en Cataluña damos por terminados y para siempre los hechos diferenciales."⁶

El coll de Lli és per on van arribar a França els presidents. De totes maneres hi hagué altres passos fronterers molt més coneguts per l'enorme quantitats de republicans que hi marxaren. Els tres llocs de pas més importants varen ser el de la Jonquera (El Portús), Puigcerdà i Portbou. Però n'hi hagué molts d'altres, de menor rellevància: Coll d'Ares (Camprodon), Coll de Malrem (Beget), Custoja, Maçanet de Cabrenys, Coll de la Manrella, Coll de Banyuls, etc.

Heus aquí alguns relats d'aquest pas de frontera:

El mestre lleidatà **Josep Vilalta** recorda el pas de la frontera, entre el 7 i el 9 de febrer de 1939, amb aquestes paraules:

7 de febrer de 1939

Cal passar per l'Agullana i d'allí a la Jonquera. (...) Arribem a l'Agullana on aconseguim poder esmorzar pagant amb tabac (...) Amb por arribem a La Jonquera. És una processó de gent i autos que no poden tirar ni endavant ni enrere. Quan arribem al Portús, potser són la una de la tarda. Totes les muntanyes de l'entorn estan plenes de gent que campen retardant l'hora d'entrar a França. Nosaltres ens decidim a passar. Anem per l'acera espanyola, i allí trobem lloc on reposar i dormir. Totes les cases estan abandonades. Al mig del carretera que divideix els dos països hi ha soldats i guàrdies. (...) És una corrua de gent, cotxes i tota mena de material que desfila per la carretera en direcció a l'interior de França. (...) Dormo per terra en una casa on podem fer foc a la llar. (...)

9 de febrer de 1939

Quan decideixo partir, la gent del costat d'Espanya puja corrent i resulta que ha estat perseguida per les primeres forces franquistes arribades a la frontera. Des de cent metres enllà, assisteixo al canvi de bandes i a la primera manifestació d'entusiasme del feixistes. Quan em decideixo, ara ja com a mesura de seguretat, a passar a l'acera francesa ens trobem amb el Ton de Vilanova i entrem definitivament a França i acompanyats pels "alé, alé" dels soldats i guàrdies francesos, marxem carretera enllà. Pernoctem sota uns arbres a uns cinc quilòmetres de la vila del Boulou. Els refugiats escampats aquí i allí donen amb els focs encesos un espectacle únic.⁷

⁶ ¡ARRIBA ESPAÑA!!, Núm. 1, Olot, 12 de febrer de 1939, *III Año Triunfal*, p. 1.

⁷ Fons Antonia Vilalta / MUME

4. Molló (Camprodon)- Prats de Molló (Alt Vallespir)

Prats de Molló, febrer 1939. Foto NewYork Times (Fons R. Sangeroteo / MUME)

30 de gener del 1939

Hemos llegado a La Preste, José M^o, Solsona, Bonilla y yo. Hemos llegado rendidos, deshechos. Desde Molló, todo el día nevando. El primer intento de atravesar el puerto, más de dos horas hasta perdernos extenuados entre la nieve de la montaña, para regresar desilusionados. El segundo intento, con guía, hasta franquear la montaña con cuarenta centímetros de nieve. La caminata, hundidos los pies y a pasos lentos y cortos, la he soportado mejor pronunciando a cada paso una sílaba, tres sílabas seguidas y un nombre. Tres horas de montaña nevada, hasta la frontera francesa. Desde allá arriba, ya anochecido, hemos visto el primer pueblecito francés. Esperamos a que se hiciera de noche. Había que pasar el río no por la pasarela para no encontrar a los gendarmes. Hemos rodeado la orilla del río, por fin, ya noche oscura, nos decidimos a pasar el río a vado. Hemos llegado a la orilla opuesta hechos una sopa. Mi abrigo pesa muchos, muchos kilos. De todas maneras respiramos por primera vez con alegría.

Herminio Almendros, *Diario de un maestro exiliado*, Madrid: Pre-textos, 2005, p. 127.

5. Sant Llorenç de Cerdans (Alt Vallespir)

(Sic) Vàrem marxar amb el sac a l'esquena com dèiem dels que venien a fer veremes a Franca.

El camí fins a Tortellà va ésser penible. La marxa amb un sac a l'esquena ple de les prendes de vestir més indispensables pesava un horror.

Un pobre home s'en va apiadar de nosaltres, set persones, i ens va portar en camió fins a Argelaguer. Passàrem la nit a Tortellà a cal la dida. Un matxo ens portà el paquet fins a Sant Llorenç i nosaltres caminant i amb la pluja arribàrem morts de fatiga a mitja nit a la primera masia de Franca on acabàrem de passar la nit dormint per terra com sacs de ciment.

De bon matí vaig anar en reconeixement fins a Sant Llorenç de Cerdans. En camí vaig vendre una pistola per uns francs per poguer comprar dos kilos de pa i xocolata.

Quina alegria al veure'm arribar amb un pa tan blanc, car ja havíem oblidat el que era el pa blanc i el xocolata. Uns que havien pres la casa de pagès per hotel i fonda havien cuit una olla de patates i ens digueren si els volíem donar mig pa i ells ens donarien patates cuites.

(...) Férem canviers i vaja tip que ens vàrem fer. Cap al mig dia tota la colla arribàrem a Sant Llorenç i una família de la qual ens havien donat l'adreça a Tortellà ens recollí per la nit.

De bon matí i en auto de línia vinguérem a Perpinyà i ens sopluguérem al cafè Continental.

Encara tenien 300 Francs que ens havien prestat a Tortellà i per si mai no haguéssim pogut tornar-los els vàrem deixar com a penyora dos coberts de plata que després l'avia va pagar i recuperar.

A la tarda cercàrem la Rosa, parenta de l'avi, que la pobre, amb una pena, ens inquirí a tots.

Després la tia Marieta es va apiadar de l'avia i la va fer venir a Banyoles.

Una vegada a Perpinyà va finir la nostra por i començarem a viure amb la esperança d'un dia tornar a casa.

Fragment de les memòries que el mestre **Bernardí Lite** va escriure a l'exili, a Perpinyà (Arxiu Particular de Salomó Marqués)

Memorial a la retirada de Sant Llorenç de Cerdans (1997). Foto: MUME

6. Portbou

Dues imatges del Coll de Belitres (Portbou), el febrer de 1939. Fotos: Manuel Moros © Fons Peneff

Media hora més tarde, el coche del capitán encargado del servicio de fronteras, el mismo que nos había traído a Sant Climent tres días antes, nos conducía a Port-Bou. La carretera era un testimonio mudo del paso de los refugiados. La noche estaba muy oscura y los caminos casi desiertos. Pero los faros del coche iluminaban en cada curva algún objeto abandonado en la cuneta: una maleta, un saco, un montón de ropa, una muñeca, algún animal muerto. Decenas de coches y carros destrozados, arrimados a un lado de la carretera, en los campos adyacentes, sin llantas, con el radiador hundido o simplemente sin gasolina.

Aquellos pobres restos de hombres, mujeres y niños arrancados de sus hogares, forzados a huir, renovaron en Marta y en mí la decisión de continuar luchando.

Los vehículos rotos, las mulas muertas y las muñecas abandonadas eran los recuerdos humildes y mudos de un pueblo que quería ser libre, de una nación que deseaba ser independiente; perseguida por el fascismo y abandonada por las "democracias".

Llegamos a la frontera a las tres de la madrugada; después de muchas dificultades impuestas por primera vez al coche, que acostumbraba a cruzarla casi diariamente, nos permitieron el paso.

Ya en Cerbère nos enteramos de que estaba prohibida la circulación de automóviles con matrícula española por la carretera de Perpiñán; es decir, no podíamos pasar de la primera población francesa.

Constancia de la Mora, *Doble esplendor*, Madrid, Ed. Gadir, 2004, pg. 524.

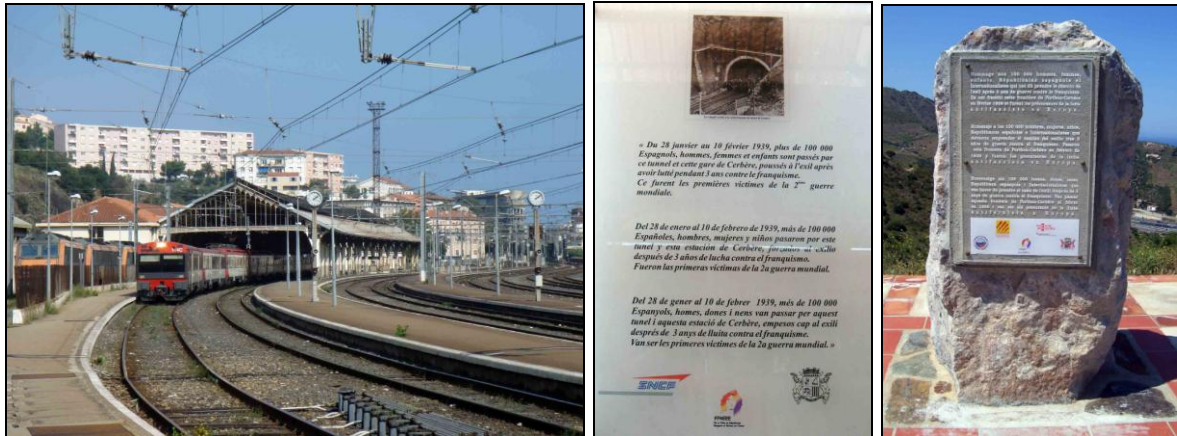

Senyalització "Retirada i camins de l'exili" (2009) del Coll dels Belitres i situació de l'espai a Portbou. (Fotos: MUME)

Senyalització "Memorial de l'exili" (2009) al Coll dels Belitres (Foto: MUME)

7. Cervera de la Marena

Estació de Cervera de la Marena i placa d'homenatge a l'exili a l'estació de Cervera i al Coll dels Belitres. (Fotos: MUME)

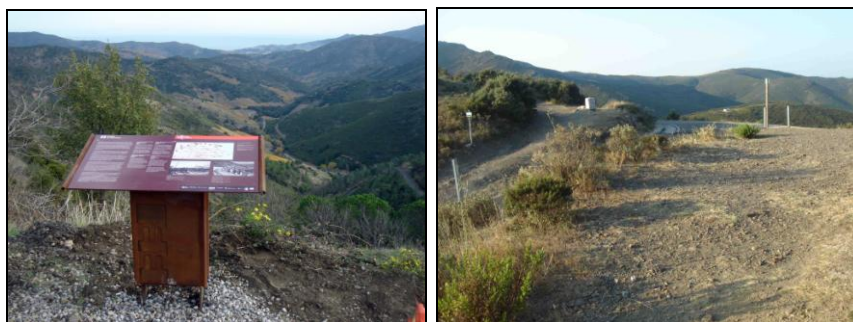
Fou necessari aclucar els ulls per evitar la brutal ferida de la llum del migdia. El tren s'aturà a l'andana francesa. Una filera de gendarmes tancava el pas per la part sense edificar de l'estació de Cervera.

Anàvem baixant lentament i de la mateixa manera ens anàvem apropant a l'entrada de la duana. Un doll dens de gent desmanegada, bruta de sutge i macilenta. Era increïble l'estrall que havia fet en tots l'espera dins del túnel. La mare, de tan jove que era quan vam sortir de Figueres, havia esdevingut una dona gran, poc menys vella del que l'havia de veure jo en córrer els anys fins a la seva mort.

Si la filera de gendarmes era serrada a fora, encara es serrà més quan vam ser dins l'edifici de la duana. El doll de vençuts s'aflerava entre la muralla d'uniformes negres i els llargs taulells on, en altre temps, els viatgers obrien les maletes per a la inspecció dels equipatges. Lluny encara de nosaltres, la claror de la sortida.

Teresa Juvé, L'aiguamort a la ciutat, Rúbrica editorial, Barcelona, 2005, p. 34.

8. Coll de Banyuls (Rabós-Espolla)

Senyalització "Retirada i camins de l'exili" al Coll de Banyuls (Fotos: MUME)

Després d'un quart d'hora de caminar vam assolir el coll de Banyuls. Érem a França i els gendarmes ens esperaven. Preferíem aquests i no pas els que ens encaçaven.

De fet els gendarmes havien estat avisats per uns altres fugitius quan, ja de pas a la frontera, havien sentit disparar contra nosaltres. El pas quedava guardat; això afavoria els nostres projectes, perquè dubtàvem si els feixistes havien renunciat o no a percaçar-nos.

Pel coll molts van dir, sense pronunciar-la, la paraula adeu" a Espanya, a la nostra Catalunya, que ens havia vist néixer, sense saber quan hi tornàriem...

A aquella collada de Banyuls hi he tornat amb molta emoció, ja que el 12 de febrer de 1939 vaig esdevenir un exiliat per culpa de generals fellons, assassins del poble espanyol.

Acollits, per tant, a la frontera, i després d'haver estat desarmats ens van fer baixar a peu fins a Banyuls de la Marenda. Prop de l'ajuntament hi havia gent que ens esperava a banda i banda de la calçada. Tot seguit, va ser un clam de crits exaltats, insultant-nos, tractant-nos d'assassins culpats de matar capellans.

La propaganda reaccionària i feixista els ho havia fet creure. Aquesta rebuda ens va sorprendre, perquè no l'esperavem així. Certament tampoc com un heroi, però sí com uns homes, unes dones que fugien del seu país no pas per covardia, ja que no volien viure de genolls, sinó lliures dins la justícia i la pau. Aquests comportaments i aquesta gent ens van fer mal. Allò no durà pas, uns instants després, era un deliri, unes abraçades... i un pa blanc gros com no n'havia vist durant anys, llaunes, un bion entrepà amb mantega i llonganissa deliciosa. Així era la rebuda de la gent de poble que ens esperava amb els braços oberts, sobretot amb el seu cor. Quanta gentilesa de la seva part!

Marcial Mayans, *Testimoniatges i memòries (1936-1945)*. Una nit tan llarga, Cossetània edicions, Valls, 2009, p. 35.

9. Coll de Manrella (Agullana – La Vajol)

Senyalització "Retirada i camins de l'exili" (2009) al Coll de la Manrella i monument a Lluís Companys (1981) (Fotos: MUME)

Monument d'homenatge al president Companys i a la Pau. A 50 metres del monument hi ha elements defensius franquistes de la segona guerra mundial. És, encara actualment, la frontera política entre l'Estat espanyol i l'Estat francès. Del Coll de la Manrella surt un camí cap al veïnat de Les Illes (Morellàs-Les Illes, Vallespir). A les Illes hi ha un monument memorial dedicat als combatents republicans i, davant l'Hostal dels Trabucaires, hi ha una placa commemorativa del les autoritats republicanes cap a l'exili. D'allà es pot continuar cap a Morellàs, Ceret i Argelers, passant a la vora de Sant Andreu de Sureda i el Palau del Vidre.

(...) A la carretera de França els rengles de vehicles són llargs i espessos... Mares i fills porten a la faç demacrada i groga el senyal de les privacions... Som en una pujada i anem a entrar al coll del Portús. En aquest trajecte l'espectacle és profundament llastimós... Un grup de gent negreja, davant nostre, al mig de la carretera, entre la doble renglera de cases. El Portús! És la frontera!

En acostar-nos-hi, ens adonem del barratge que hi ha muntat; una cadena a mitja alçada, i al darrera uns escamots de gendarmes i un cordó de soldats amb fusell i baioneta al canó. Quan som més a prop comprovem que els soldats són negres, a amb el fes vermell i el capot de color d'oli.

Gràcies, una vegada més, als bons oficis de Bosch-Gimpera, fem el pas de la ratlla sense destorbs. Davant de nosaltres la cadena cau, el cordó de senegalesos s'obre pel mig com els dos batents d'una porta, i els nostres tres vehicles passen enllà i pugem el carrer costerut d'aquest vilatge rossellonès.

- Ja som a França...

- M'adono que la meva muller plora silenciosament... -Ací no hi arribaran els franquistes!... I els pits s'eixamplen en un respir més llarg... -Potser no podrem tornar a mai a Catalunya!... I els pits s'estrenyen novament...

Antoni Rovira i Virgili, *Els darrers dies de la Catalunya republicana*. Buenos Aires, Ed. Revista de Catalunya, 1940.

Mentre milers marxen cap a França esperant ser rebuts amb els braços oberts l'exèrcit franquista arriba a la frontera. S'ha acabat la República. Comença la llarga dictadura franquista.

Esperava trobar una terra d'acollida, un indret on poder aturar-me a descansar sense perill, lluny de l'abast dels feixistes. Un lloc amable que em compensés la pèrdua dels pares, que en aquell moment no sabia on eren ni si els tornaria a veure. França era un lloc ideal, una mena de paradís on podríem menjar i trobaríem roba d'abric i llits calents on poder dormir sense alarmes aèries ni sirenes. Però en arribar a l'estació de Cerbère em vaig trobar amb tot de gent amuntegada, amb paquets i maletes, amb dones que ploraven, amb vells que ploraven, amb nens i homes que també ploraven. I amb aquelles piles d'armes que prenien als soldats, les separacions familiars, els homes a una banda, les dones i els nens a l'altra, i totes aquelles escenes de menyspreu i maltractament per part dels gendarmes i l'exèrcit francès. Em vaig trobar amb aquells cops de culata que ens feien anar de bòlit i aquells crits d'«allez, allez» que eren l'única cosa que ens deien.

Daniel i Jaume Serra. La Retirada de Carme Casas, lycéenne de 16 ans en 1939. *L'Exili dels Republicans*, Columna Idees 007. 2004

L'arribada de l'exèrcit espanyol a la frontera d'El Pertús

Nuestra bandera luce en lo alto de un poste de telégrafos. Un oficial de la Quinta División de Navarra trepó hasta aquel mástil improvisado, y sus ojos se humedecieron cuando entre vivas frenéticos a España, al Generalísimo y a la Quinta División Navarra, al invencible Ejército Español, a la Falange, a los Requetés, con sus himnos trasladados por las bandas de música a las mismas calles francesas, en el Perthus, triunfaban nuestros colores, la sangre de nuestra sangre, lo que más queremos, que una emoción muy honda y muy sentida no encuentra conceptos para que plasmen en sentimiento que sólo cabe en el corazón y en el alma" (...) Bandera inmortal que forjó un imperio en el que no se ponía el sol y que jamás se eclipsó, porque si el material nos lo arrebataron, mantuvo el Imperio espiritual que sostuvo nuestra lengua, nuestra religión y nuestra fe y que no pudieron apagar. Hoy, al levantar nuestra bandera en ese balcón del mundo, cimentamos otra vez, el Imperio moral y físico que representa y es España"

Fernando Ors, corresponsal de *La Vanguardia Española* a F. Vilanova, *Exiliats, proscrius, deportat*, Biblioteca Universal Empúries, Barcelona, 2006, p. 101.

Dia 9 de febrer de 1939, el Portús (Fons fotogràfic A. Chauvin, Archives Départementales des Pyrénées-Orientales, ADPO, Perpinyà).

10. El Voló

Fins al Voló tot va anar com una seda, però en albirar-ne les primeres cases unes parelles de soldats assenyalaven, com uns autòmats, la ruta que portava al camp. No hi valien excuses ni el fet de mostrar-los el passaport, de manera que al cap de pocs minuts ja ens hi trobàvem. Es tractava d'una explanada immensa, com una gran plaça, amb algun edifici al voltant, amb milers i milers de persones que, sense ordre ni concert, es veien ficats per entre paquets, sacs, maletes, coixins i màrfegues, molts d'ells ajaguts a terra, prop del caliu d'unes brases, mentre d'altres amb olles i cassoles anaven a cercar una cosa que repartien i que, pel seu color, semblava café. Fum, molt de fum, de les fogueres improvisades, boira, i encara més fred, amb gendarmes i gendarmes que intentaven, debades, endegar aquell desori, aquell desballestament difícil de descriure, on tothom manava i cadascú cercava la manera d'espavilar-se pel seu compte.

Josep Maria Poblet. *Memòries d'un rodamon* Barcelona: editorial Pòrtic, 1976, p. 230. Dins Maria Campillo (ed.), *Allez, allez, Escrits del pas de frontera, 1939.* Barcelona: L'Avenç, 2010, p. 163

Estació del Voló, principis de febrer de 1939, (Fons fotogràfic A. Chauvin, Archives Départementales des Pyrénées-Orientales, ADPO, Perpinyà).

11. Argelers

La visita al poble d'Argelers comença al Cementiri dels espanyols (Avinguda de la Retirada, actualment) i continua a la platja, l'emplaçament original del camp de concentració de 1939-1942.

Aquí, al nostre voltant hi havia el cementiri del camp d'Argelers. Un cementiri normal amb els seus monticles de terra i petites làpides que portaven el nom dels difunts. S'hi enterrava els que morien darrera les filferades del camp de concentració. L'octubre del 1940 una terrible inundació va esborrar tota traça del cementiri. A finals dels anys 40 una família belga va oferir aquesta estela en memòria d'una persona morta al camp. Uns quants noms s'hi van escriure al damunt. Fent un repàs al registre de morts de la vila d'Argelers es constata que hi falten 147 noms d'espanyols, jueus, gitanos, alemanys i italians. Avui, 66 anys després del tancament del camp, tenim un pensament per aquests 147 oblidats. Els seus noms reapareixen a la pedra per recordar-nos que la seva vida es va acabar en aquesta bonica platja del Rosselló. També hem posat una placa al peu de l'arbre dels infants. Aquest arbre plantat el 1999 que rebrota cada primavera, recorda la vida perduda de 70 infants de menys de 10 anys. No faré un llarg discurs. En aquestes circumstàncies el que cal és recollir-nos, recordar en silenci el calvari viscut per centenars de milers d'homes, dones i infants tancats en els camps de la vergonya. Nosaltres els catalans som un poble pacífic, humanista, solidari. Un poble amb una llarga història que sempre ha lluitat per la tolerància i la democràcia. 70 anys després de la retirada portem sempre en nosaltres aquesta ferida, aquesta taca indeleble en el nostre cor. Els camps no els volíem. Ens varen ser imposats pels governs de l'època. La mort en els camps dels nostres germans Republicans Espanyols, Catalans, Bascos no la volíem. La mort d'aquests infants no la volíem. Anem a descobrir aquests noms que modestament recuperem de l'oblit. Que ens ajudin a reflexionar sobre el perill que en certes circumstàncies representa l'home per l'home. Us agraeixo la vostra presència i us demano un minut de silenci pels 216 morts oficials en el camp d'Argelers.

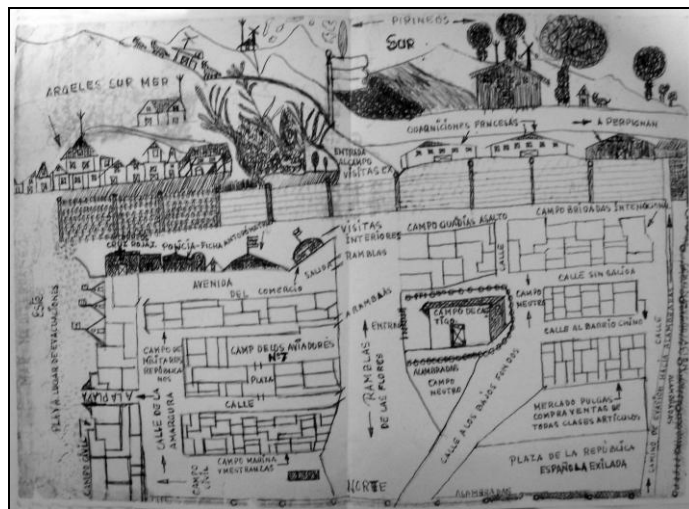
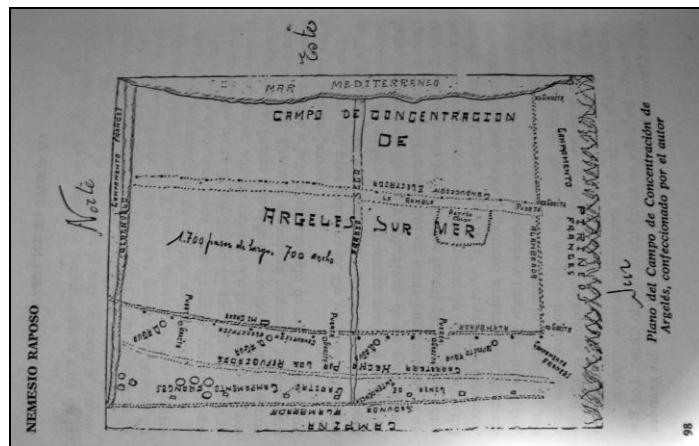
Pierre Aylagas, Alcalde d'Argelers, llegit durant la commemoració de la Retirada a Argelers el febrer del 2007.

Al Cementiri dels espanyols hi existeix un monòlit commemoratiu dels morts del camp de refugiats d'Argelers, així com a l'antiga entrada del camp, a la platja.

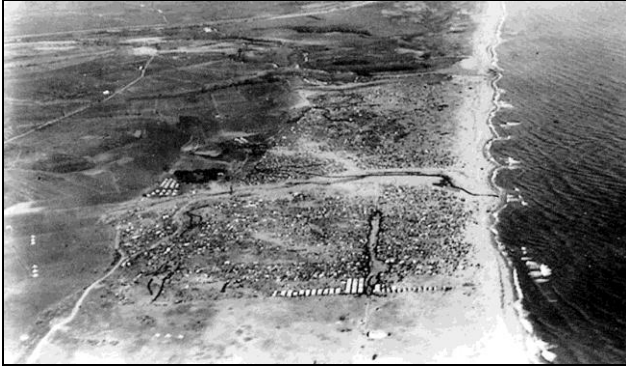
Memorials del camp d'Argelers i del Cementiri dels Espanyols (Argelers). Fotos: MUME

La platja d'Argelers, tot i la recent transformació en espai d'oci i vacances, a l'hivern recupera parcialment l'esperit sobri i tètric, vinculat amb els testimoniatges dels refugiats que van passar-hi mesos i anys en duríssimes condicions de vida. Aquí es llegeixen alguns fragments de memòries de republicans exiliats que van passar pel camp.

Plànols fets a mà per refugiats republicans, a posteriori, amb els espais més rellevants del camp (Nemesio Raposo i Juan Belenes). (Foto MUME⁸).

⁸ Extret de les notes biogràfiques de Juan Belenes (Memorial Democràtic, Generalitat de Catalunya) i del llibre de Nemesio Raposo *Memorias de un español en el exilio* (Ediciones Aura, Barcelona, 1968).

Fotos de **Robert Capa** preses al camp d'Argelers els mesos de febrer i març de 1939, de l'exposició "La maleta mexicana" (Magnum Photo / International Center of Photography de Nueva York)

12. Cotlliure

Veure per fora la casa (antiga Fonda Quintana) on va mal viure pocs dies el poeta Antonio Machado fins el 22 de febrer de 1939 i el cementiri on és enterrat juntament amb la seva mare, que va morir dos dies més tard.

També cal recordar que el fort medieval de Cotlliure va ser la presó de càstig dels refugiats considerats més perillosos. S'hi tancava especialment refugiats vinculats a les organitzacions comunistes.

Mapa turístic de Cotlliure (Ajuntament de Cotlliure), amb el fort medieval i el cementiri on existeix el memorial funerari d'A. Machado. (Foto: MUME)

13. Maternitat d'Elna (Elna)

A Elna es va establir, entre 1939 i 1944, una maternitat gestionada per la Creu Roja Suïssa a través de la Sra. Elisabeth Eidenbenz (1913-2012). Va significar una gran ajuda per les dones embarassades dels camps de concentració, un veritable oasi de pau enmig del context de guerra i confinament dels camps. L'actual edifici, de propietat municipal, és el testimoni de vida en un espai de mort i penalitats i una gran aposta de la municipalitat, encapçalada per l'alcalde **Nicolas García**, nét de republicans exiliats. La història de la maternitat, ja coneguda, ha estat revalorada els darrers deu anys gràcies a l'èxit de difusió de l'escriptora **Assumpta Montellà**, que va escriure sobre el tema. A nivell de publicacions científiques, cal destacar el llibre de **Tristan Castanier**: Elisabeth Eidenbenz i la maternitat d'Elna (1939-1944), d'Edicions trabucaire (2009). El febrer de 2013 s'ha reobert al públic la maternitat després d'unes obres d'agençament.

Prada el 17 de març del 1940
A l'atenció de la
Senyora Elilibeth Eidenbenz
Directora de la « Maternitat Suïssa »

Distingida Senyora,
He rebut la seva carta molt amable per la qual li dono les meves sinceres gràcies.
Les petites donacions que envio a les seves protegides només tenen com objectiu demostrar la meua simpatia i compassió que tinc per a elles durant la seva maternitat.
Les meves compatriotes desconegudes, en les seves demandes, no donen la impressió de manca d'atenció, tot al contrari fan prova d'una profund gratitud per totes les cures que reben de la seva institució.
Estic segur, com vostè ho diu molt bé, que s'ha de saber utilitzar el diner per una causa justa, és per això que continuaré en la mesura de les meves possibilitats a aportar la meua modesta contribució tot comptant amb la seva generosa comprensió.
Li agraeixo la seva invitació per retre visita a la Maternitat Suïssa d'Elna, el que no refusaré si les meves ocupacions m'ho permeten. En aquest cas seré honrat presentar-li personalment els meus respectes i la meua profunda gratitud.
A vostè Senyora, atentament
Pau Casals

© Fons Elisabeth Eidenbenz - Ajuntament d'Elna

Carta de Pau Casals a Elisabeth Eidenbenz, 17/03/1940, extreta del llibre de Tristan Castanier, *Elisabeth Eidenbenz i la maternitat d'Elna. Dones en exili, mares dels camps*. Ed. Trabucaire, Canet de Rosselló, 2009, i imatge d'Elisabeth Eidenbenz amb un dels infants d'Elna (Fons Elisabeth Eidenbenz, Ajuntament d'Elna).

El context d'aquest període és el de la Guerra Civil espanyola (1936-1939), amb el seu seguici d'exaccions, de por, de denúncies i de sofriments generalitzats.

Al final de gener del 39, les tropes franquistes envaeixen Barcelona i provoquen un èxode massiu cap al nord. La República espanyola veu la seva fi propera. Es la Retirada. Començament febrer de 39, una enorme multitud s'amuntega contra la frontera França - Espanya. Aproximadament 500.000 persones entren al Catalunya-Nord, el doble de la població local.

Si una part dels refugiats és enviada directament dins de França, una altra gran part és internada en Campaments de

Concentració situats sobre les platges (Campaments de refugiés d'Argelers, Sant Cebrià, El Barcarès). Malgrat la compassió de les poblacions locals, la premsa de l'època els tracta malament i les condicions de vida són molt difícils en aquests Campaments : falta d'higiene, cures mèdiques aleatòries, alimentació de mala qualitat, mal moral,... Els refugiats pensen tornar ràpidament a Espanya si la República reprèn l'avantatge sobre els franquistes. Però, no en va així. L'abril de 1939, el General Franco és vencedor i els refugiats es troben en situació sempre més precària. Malgrat tot, a causa de les difícils condicions de vida als Campaments, molts escullen tornar a Espanya perquè Franco els promet que serien tractats amb justícia. Desgraciadament, molt dels que escullen la tornada, no trobaran més que la presó, els treballs forçats o les execucions...

Certes persones poden sortir dels Campaments per treballar, altres escullen l'exili a Amèrica (Mèxic en particular, havia obert les seves portes). La situació dels refugiés s'agreuja encara més quan França entra en guerra a partir de setembre de 1939. Als Campaments, les dones embarassades de les quals el part s'apropava, eren en una situació molt difícil. Res no era previst. Algunes anaven a l'hospital (si el cas fos greu), els altres parien en les remuntes Perpinyà; per a altres encara, l'única solució era de parir en la sorra. Les possibilitats de supervivència dels nounats eren molt febles.

És per aquesta raó que l'organització humanitària «Ajuda Suïssa als nens» que havia obrat a Espanya entre 1937 i 1939, i qui es trobava igualment refugiada aquí, decideix crear una maternitat per a les dones dels Campaments. La primera maternitat s'instal·la a Brullà (prop Elna) però ha d'abandonar ràpidament la casa on havia trobat refugi. Un dels responsables d'aquesta organització, Elisabeth Eidenbenz, jove institutriu suïssa de 26 anys, descobreix el castell d'en Bardou desocupat i el lloga als seus propietaris. Va esdevenir la directora i l'ànima d'aquesta maternitat.

Després d'haver efectuat els treballs necessaris, la Maternitat obre les seves portes al començament de desembre de 1939. El primer nen neix el 7 de desembre. N'hi haurà així 597 fins a fi abril del 1944 . (20 naixements de mitjana per mes).

Placa memorial de la façana de la Maternitat d'Elna durant el retrobament i retorn de la Sra. Eidenbenz a Elna, el 2002. (Foto: MUME)

Edifici de la Maternitat d'Elna (1941)
(Fons Elisabeth Eidenbenz, Ajuntament d'Elna).

Elisabeth Eidenbenz (1913-2012), el 2006, en el moment de rebre la Creu de Sant Jordi de la Generalitat de Catalunya. Foto: Diari El Periódico.

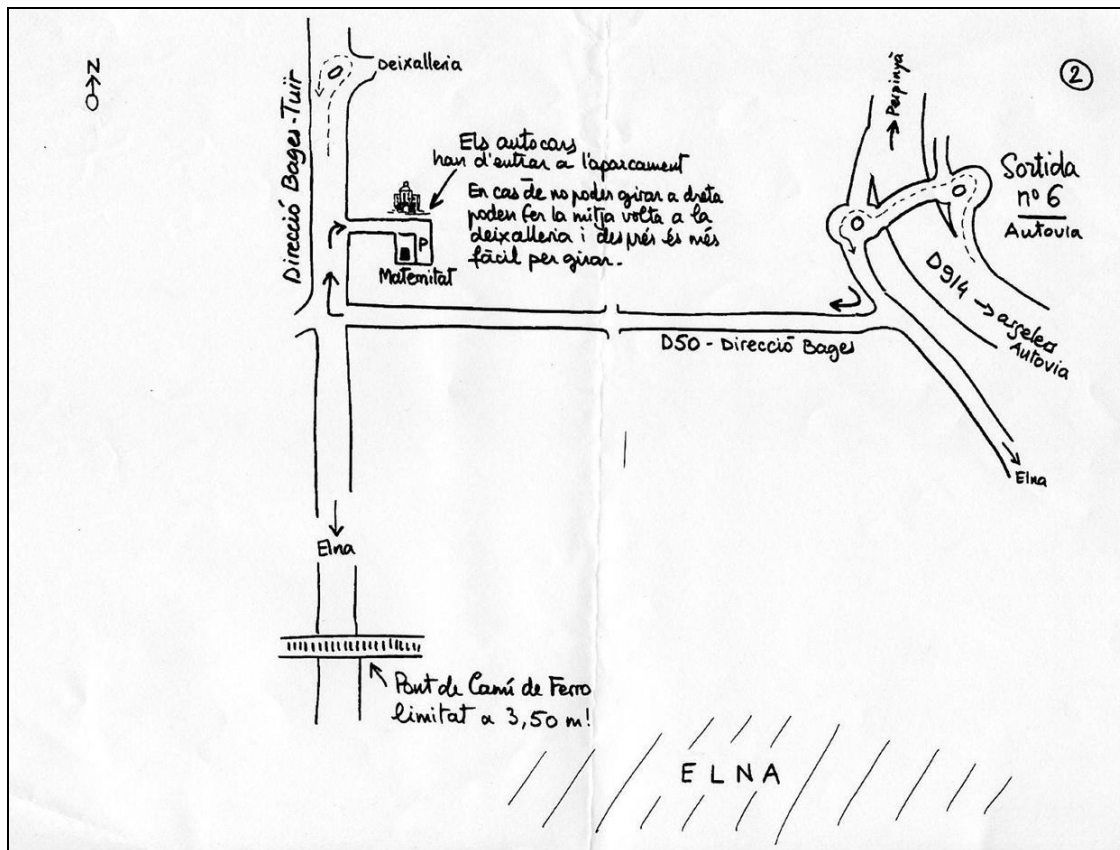
Aquesta maternitat servirà a les dones de tots els Campaments de Catalunya-Nord, incloent-hi Ribesaltes, que, des del començament de la 2° Guerra Mundial, re agruparà igualment els jueus destinats a la deportació. Però dones d'altres Campaments (Gurs, el Vernet ...) vindran també a la Maternitat, així com les dones amagades en situació precària. Algunes dones d'Elna o dels voltants vindran a parir aquí per a raons pràctiques i d'higiene.

Poc a poc, les refugiades republicanes d'Espanya seran reemplaçades per les jueves del Campament de Ribesaltes i per algunes gitanes també perseguides. (una vintena de nacionalitats diferents en tot).

La Maternitat gaudirà d'un estatut de neutralitat tolerat pels Nazis a condició que el personal humanitari respecti l'estricta neutralitat suïssa; concretament allò volia dir que l'organització suïssa i Elisabeth havien d'obeir als ordres i denunciar o lliurar els jueus recercats. És clar, el personal de la Maternitat intentarà per tots els mitjans desobeir a aquests ordres fins que la Gestapo decideixi arrestar Elisabeth Eidenbenz; escaparà de poc a la deportació. La Maternitat serà finalment tancada fi abril de 1944 pels alemanys; dones, nens i tot el personal seran expulsats. Però l'ocupació Nazi va a acabar l'agost del 1944. Elisabeth Eidenbenz tornarà a Suïssa i després a Àustria on dedicarà la seva vida als orfes.

Després d'un oblit de 50 anys, el castell, en situació de ruïna (ha perdut una de les seves ales), serà comprat pel Sr. Charpentier, mestre vidrier d'Elna, que el restaurarà i descobrirà la història de la Maternitat gràcies a persones que hi havien nascut com Guy Eckstein; aquest localitza Elisabeth Eidenbenz a Àustria on conservava centenars de fotografies i tots els seus records. Tornarà a la Maternitat el 2002. El municipi d'Elna va comprar l'edifici el 2005 pel valor històric i simbòlic del castell en la nostra història contemporània.

L'edifici serà conservat com a lloc de memòria i com a exemple d'acció humanitària; aquest indret ha estat un oasi de pau en un món de violència, de guerra i d'inhumanitat.

Mapa manuscrit per arribar a la Maternitat d'Elna (Ajuntament d'Elna).

Testimonis i documents

El 23 de gener de 1939 l'aviació feixista va bombardejar la vila de l'Escala (Alt Empordà).
Josep Tero, 23 de gener. Fronteres... Cançons mediterrànies. Stress music – Produccions VIPMUSIC.

23 de gener

*El 23 de gener,
a la plaça del meu poble,
hi havia tot de gent,
perquè el sol lluia amb força.
Això era el 39,
el matí, clarós i blau,
convidava la mainada
a jugar, després de tot,
entre angoixes, entre plors,
sota el sol d'aquella plaça...,
entre angoixes de la gent,
que perdia el seu jovent
entre plors de moltes mares.*

*El 23 de gener,
un ocell d'acer brillava
per les dreteres del cel;
tots els infants se'l miraven...
L'aguaitaven somrients,
amb delit, innocentment,
i la bèstia s'hi acostava...
I, de cop, ja sobre d'ells,
esclafava els seus castells,
contra tot s'abraonava...
I deixava, l'assassí,
rere seu, fets a bocins,
el somni i l'esperança.*

*El 23 de gener,
quan arriba, el cor se'm glaça
en aquest racó de món
que confonc amb alguns altres:
a Madrid, a Göttingen,
a Gernika, a Granollers,
l'esperança era a les places,
entre els jocs de tots els nens,
que enfilaven cap al cel
els seus ulls àvids de calma,
un instant abans que el temps
s'aturés, impacient,
dins el blanc de la seva ànima.
Tot el meu dolor és amb ells
quan arriba, cada hivern,
el 23 de gener.*

Josep Tero

Poemes de l'exili

Balada de l'expatriat , de **Martí Rouret** i *La nau de l'Esperança*, de **Josep M. Murià i Romaní**

Balada de l'expatriat

*La guerra em feu creuar el mar,
emigrant a terra estranya,
a sofrir, pels móns de Déu,
l'enyorança de la Pàtria.*

*La guerra em feu crear el mar,
deixant la pàtria llunyana i,
en la Pàtria, els meus amors,
els germans, els fills, la mare...*

*La guerra em feu creuar el mar,
perquè em fou la sort contrària,
i ara veig passar, abatut,
l'aspre cadena d'anyades,
com un rosari punyent
d'adversitats i de llàgrimes.*

*Cada any el dolor és més viu,
l'enyorança més amarga.
Cada any l'esperit més somort
i més dèbil d'esperances,
i els horitzons més obscurs,
sense veure-hi veles blanques
de navilis, retornant
els exiliats a la Pàtria.*

*Resta, encara, una il·lusió,
com un caliu, dins de l'ànima,
cada any més dèbil, segur.
Tant de bo que mai s'apagui...
L'ull trist, malalt d'enyorança,
mira, inquiet, l'horitzó blau,
voldria veure-hi una nau,
hissant veles d'esperança.*

Martí Rouret, mestre escalenc, exiliat a Mèxic.⁹

⁹ Arxiu Particular de Salomó Marqués.

Josep M. Murià i Romaní, *L'espera*, Montpeller, 1942.
Arxiu Particular de José M. Murià i Rouret.

La nau de l'Esperança

*Sola, ben sola avança
Dintre un mar de desconsol
I emproant la llum del sol,
bella nau de l'esperança!*

*Si m'esquinça les entranyes
El dolor pel que he perdut,
Si em miren amb cor eixut
En unes terres estranyes.*

*Si el pas és més curt que la gana,
Si dormo sense coixí,
Si em corgela el fred i si
Un amor el cor demana,*

*La meva parpella es tanca
I et veig, amb un veure clar,
Navegant pèlag enllà
Amb la vela tota blanca.*

*Sola, ben sola avança,
Fuig de la calma del port,
La teva àncora és la mort,
bella nau de l'esperança!*

Tango del camp d'Argelers

Música: adaptació del tango "Esta noche me emborracho" de Carlos Gardel

Lletra: anònim, dels refugiats dels camps d'Argelers

Arranjament: Gregori Ferrer

Font: **Lluís Martí Bielsa**, guàrdia d'assalt durant la Guerra Civil Tango del camp d'Argelers

*Somos los tristes refugiados
a este campo llegados
después de mucho andar,
hemos cruzado la frontera,
a pie y por carretera
con nuestro ajuar.*

*Mantas, macutos y maletas
dos latas de conservas
y algo de humor
es lo que hemos podido salvar
después tanto luchar
contra el fascio invasor.*

*Y en la playa de Argelès-sur-Mer
nos fueron a meter
pa' no comer!
Y pensar que hace tres años
España entera
es una nación feliz
libre y próspera,
abundaba la comida,
no digamos la bebida,
el tabaco y el "parné".*

*Había muchas ilusiones
la paz en los corazones
y mujeres a granel...
Y hoy, que ni cagar podemos
sin que venga un mohamed
nos tratan como a penados
y nos gritan los soldados...
Allez... Allez...*

*Vientos, chabolas incompletas,
ladrones de maletas,
arena y mal olor,
mierda, por todos los rincones,
sarna hasta los cojones,
Fiebre y dolor!*

*Piojos y liendres a capazos
sin fuerzas ya en los brazos
y sin comer.*

*Y alambradas para tropezar,
de noche al caminar
buscando tu "chalet"
y por todas partes donde vas,
te gritan por detrás...
Allez... Allez...*

Pau Casals i el món de l'exili

Pau Casals a la festa dels refugiats republicans, 26 de desembre de 1946. © Jean Ribière

Josep Irla, President de la Generalitat de Catalunya, i Pau Casals, President dels Jocs Florals de la Llengua Catalana. Homenatge del món de l'exili a Jacint Verdaguer. Plaça Aragó, Perpinyà, 20 de setembre de 1950. © Jean Ribière

(...) Poc després d'arribar a Prada, vaig visitar alguns dels camps de concentració –n'hi havia uns quants a prop, a Ribesaltes, Vernet, el Voló, Setfont, Argelers– on confinaven els refugiats espanyols. Les escenes que hi vaig presenciar provenien de L'Infern, de Dant. Milers i milers d'homes, dones i nens, com si es tractés d'un ramat, enreixats amb filferro, habitaven –si d'allò, se'n pot dir habitat– en tendes i cabanes a mig esfondrar. Ni serveis sanitaris ni atenció mèdica. Hi havia poca aigua i amb prou feines menja per a preservar els presos de la inanició. El camp d'Argelers era típic. Més de cent molt refugiats s'amuntegaven en àrees obertes entre les dunes de sorra al llarg de la costa. Tot i que era hivern, no disposaven de cap mena de protecció –molts havien obert sots a la sorra humida per protegir-se contra el granís o els vents intensos de la zona. La fusta llançada a la platja per l'aigua, que juntaven per fer foc i escalfar-se, s'exhaurí aviat. Els qui fugien morien de fred, de gana o de malaltia. Quan vaig arribar, els hospitals de Perpinyà sobreixien de malalts i morts.

En veure aquelles terribles condicions, vaig sentir que tenia un deure. Amb alguns amics que, com jo, tenien la fortuna de ser lliures, vaig iniciar l'organització d'ajut als refugiats. La cambra del Gran Hôtel es convertí en una oficina. Vam començar a adreçar cartes –jo mateix vaig escriure'n cents– a persones i a organitzacions franceses, angleses, nord-americanes i d'altres països, descrivint la tràgica situació dels refugiats i demanant ajut de qualsevol tipus. La resposta va ser meravellosa. Paquets de menjar, vestits, medicaments, i també diners, van fluir a Prada. Treballàvem incansablement, dia i nit, ocupant-nos de la inacabable correspondència, carregant als camions les provisions destinades als camps. A vegades pujava als camions i anava als camps a ajudar a repartir. No cal dir que mai no n'hi havia prou –eren tantes les necessitats! (...)

Antoni Bosch (Ed.) *Reflexions de Pau Casals. Pensaments íntims i personals recollits per Albert E. Kahn.* Antoni Bosch Editor SA. Barcelona, 2011, p. 236-237

La família Gracia i la imatge simbòlica de l'exili republicà

La portada d'aquest dossier conté la imatge més simbòlica de la fugida dels civils a França després de la Guerra Civil. Ha servit de model a dos monuments, un d'ells a la Vajol.

Amadeo Gracia Bamala, un dels nens de la fotografia de Prats de Molló, al Coll de Belitres (Portbou), en una de les commemoracions del 70 aniversari de la Retirada (Foto: David Pujol Fabrelles, 2009) i la fotografia original, de Roger Violet (*L'illustration*, 1939).

Aparegué per primera vegada a la revista *L'illustration* (18 de febrer de 1939), firmada per l'agència Roger Viollet. En primer pla, hi ha Mariano Gracia amb la seva filla Alicia, mutilada després d'un bombardeig a Monzó (Osca). Darrera, els altres dos fills: Amadeo, de 5 anys, igualment minusvàlid, agafat de la mà de Tomàs Coll, veí de Prats de Molló, i Antonio, el germà gran. Quan en Tomàs Coll es va assabentar que a la frontera hi havien arribat nens mutilats com ell (va ser amputat a la Primera Guerra Mundial) els va anar a buscar al Coll d'Ares, on estaven refugiats i amagats per por a ser separats en entrar a França, i els va acompanyar fins a Prats de Molló.

El 20 de novembre de 1937, la família de Mariano Gracia, de Montsó (Osca), pateix un bombardeig que, dies després, causarà la mort de la seva dona, Pilar Bamala, i greus ferides a les cames a dos dels seus fills, Alicia i Amadeo, que seran finalment hospitalitzats a Lleida.

Al març de 1938 Mariano Gracia marxa a l'exili amb el seu fill Antonio i els dos nens ferits passant per Lleida i Barcelona (Sant Andreu). Aconseguiran una plaça a una colònia infantil de La Garriga i el pare hi treballarà de vigilant fins el gener de 1939. Quan arriben els franquistes, la família fuig cap als pirineus, per Camprodon, Molló i Coll d'Ares.

El coll d'Ares estava nevat i hi havia molta gent que marxava, eren els últims dies de gener. Per evitar la separació familiar a l'arribada a Prats de Molló, la família s'amaga vora una paret de pedra. Un camperol francès, Thomas Coll, en saber la seva situació, els ajuda a arribar a Prats de Molló, a l'hospital habilitat a l'antiga escola.

*Abans d'arribar a Prats de Molló, Roger Violet, reporter de guerra, els fotografia pel diari **L'illustration**. Amb el temps aquesta fotografia serà una de les imatges més famoses de l'exili espanyol.*

Un cop a França, s'establiran a Bergerac i al Castell de Caussade (Dordogne). El pare Mariano Gracia va morir el 1940, quan els seus fills tenien 14, 10 i 6 anys respectivament. Els nens van ser repatriats pels seus oncles i avis de Montsó.

Josep Pernau. *Diari de la caiguda de Catalunya.* Barcelona, Ediciones B. (1989, 2ª Ed.) p. 287-291

Principals camps de concentració

Pirineus Orientals	Arieja	Aude	Erau
Cotlliure	El Vernet	Bram	Agde
Argelers		Montoliu	
Sant Cebrià			
El Barcarés			
Ribesaltes			

Daniel Díaz Esculies, *Entre filferrades. Un aspecte de l'emigració republicana dels Països Catalans (1939-1945)*, Edicions de La Magrana, Barcelona, 1993.

Quantificació de refugiats espanyols a França

Fi del 1936	prop de 10.000
Agost del 1937	45.000
Octubre del 1937	60.000
Primeria abril del 1938	35.000
Fi del 1938	de 40.000 a 45.000
Mitjan febrer del 1939	475.000
Primeria de març del 1939	440.000
Primeri d'abril del 1939	430.000
Mitjan de maig del 1939	410.000
Primeria d'agost del 1939	255.000
Mitjan de desembre del 1939	140.000

Distribució dels refugiats en camps de concentració

	Abril 39	Juny 39
Barcarés	70.000	55.000
Sant Cebrià	30.000	16.000
Argelers	43.000	5.000
Gurs	16.000	19.100
Setfont	16.000	15.600
Agda	16.000	25.000
Bram	16.000	13.332
Vernet	15.000	14.640
Total :	222.000	163.672

Dolors Pla, *Els catalans exiliats a Mèxic*, Editorial Afers, Catarroja – Barcelona, 2000

La situació als camps de concentració

(...) Situación española en campos de concentración pavorosa, por lo que estimo deben activarse preparativos y conceder rápidamente autorización para que puedan ir a México aquellos superioridad decida de acuerdo selección Tejeda. (...) Resolución es tanto más urgente cuanto reconocimiento de Franco por Francia, Inglaterra, que es inminente, imposibilidad Gobierno republicano pagar por su cuenta viaje emigrados como actualmente está dispuesto a hacerlo. (...)

Informe de **José Isidro Fabela Alfaro** al President Mexicà **Lázaro Cárdenas**, del 16 de febrer 1939, procedent del seu llibre: *Cartas al Presidente Cárdenas. La política internacional del Presidente Cárdenas*. Toluca, Instituto Mexiquense de Cultura, 1994 [1947], pp. 88-119.

“A poc a poc la vida es normalitza en el camp d’Argelers. Els soldats que volen tornar a l’Espanya nacional aconseguen tot tipus de facilitat, en canvi els altres fan la seva vida sense cap sostre, dormint a la sorra humida, fustigats pel vent i en el glacial fred de l’hivern. Els mutilats i ferits no són una excepció. No hi ha productes farmacèutics ni alcohol ni cotó i la majoria no tenen sabó. Lentament es van aixecant els barracons de fusta mentre que els grups de soldats tanquen el camp amb una doble filera de filferro. El so metàl·lic dels martells se sent cada dia. Ben aviat el valent i coratjós exèrcit de la república que va defensar fins al final la democràcia mundial, serà tancat d’una manera semblant a com ho fan amb els animals. No hi falten controladors: Spahis a cavall, amb sabre, senegalesos, soldats amb fusells amb la baioneta calada, guàrdies mòbils... El dret d’asil no existeix. (...) La correspondència es rep oberta i, sovint, buida si hi havia diners o segells. Els refugiats estan obligats a llegir la premsa de dretes: *Le Matin*, *Paris Soir* i *Le Petit Parisien*. La venda de *La Dépêche* està prohibida o molt controlada. Alguns números de *L’Humanité* o *Le Populaire* han entrat d’amagat. Després de tres mesos d’haver entrat en els camps ningú ha demanat als refugiats detalls per a la seva identificació. El menjar és del tot insuficient: un tros de pa dur a compartir entre tres, unes poques lleties, un petit tros de carn gelada. La venda de vi està prohibida¹⁰

Fragment del diari que el mestre gironí **Josep Bargés** va escriure explicant la seva estada al camp d’Argelers. El text original és escrit en francès amb el significatiu títol de « Aucun cadeau nous avons reçu de la France » (No hem rebut cap regal de França).
Arxiu particular de Salomó Marquès.

Sant Cebrià

Fragments de cartes que el mestre lleidatà **Josep Vilalta** escrivia a la seva dona, la mestra **Maria Florensa**, des del camp de concentració de Sant Cebrià (St. Cyprien) durant els primers mesos d’internament. Ella estava en una residència de refugiats a Lorda.

“St. Cyprien 3 març 1939

(...) Segons notícies oficiosos, dintre breus dies, els professionals de l’Ensenyament sortirem d’aquest camp i ens traslladarem a un altre amb condicions millors vers Toulouse. Jo vaig a la 1ª llista que portaren, per tant si hi ha lògica, seré dels 1er. en sortir. No sé si a vosaltres la policia us ha fitxat. No recordo si ho deia en alguna altra lletra. Dilluns farà quinze dies que vàrem ésser reclamats per poder aconseguir el trasllat al camp que més amunt esmento. Com que els fixa’t ha estat llarg, degut al nombre de mestres que s’han concentrat aquí (uns 400), pensem que la cosa no pot anar per massa llarg ja. (...) Veig que us doneu bona vida. Joestic bé i aguanto millor que molts companys. El que ací fastigueja és la colitis eterna. La guareixes un xic i al menjar novament se’t reproduceix. Aquest nit he tingut de córrer molt i he arribat just a la platja. Tornaré a medicar-me amb bismut i penso que aviat estaré bé. Tens colitis i una gana esfereïdora. Jo menjo pa torrat a tot drap, una mica de llet i xocolata. No provo amb broma ni les mongetes ni les lleties. El problema com fàcilment pots copsar està en la sortida a un paratge amb condicions salubres millors i això sembla que aviat ho aconseguirem¹¹

“St. Cyprien, 4 i 5 de març.

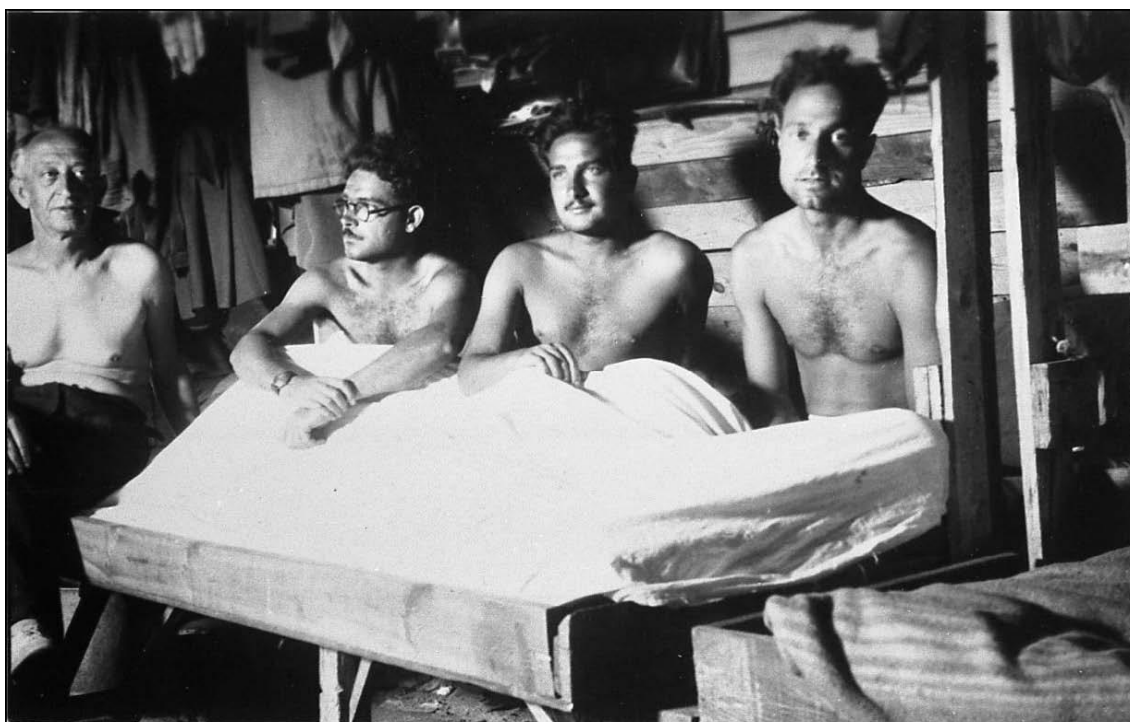
(...) Et preocupes per mi i no mereixo tant. Jo ja t’ho deia en les meves (cartes) anteriors, aguanto ferm i bé. La vida que portem ací si no fos per les activitats que nosaltres mateixos hem creat seria del més salvatge. Figura’t una sèrie de camps que agafen un quilòmetre de llarg i tot plens de xavoles i barraques de les més variades formes i col·locació. Aquestes arriben fins a pocs metres de la platja, lloc on hom efectua una de les necessitats fisiològiques.”

¹⁰ Arxiu Particular de Salomó Marquès.

¹¹ Arxiu Particular de Salomó Marquès.

“Sense data.

(...) *Ací segueix un temps infamant. Avui plou però això no priva de que el vent segueixi igual que els dies passats. Sembla que la neu del Canigó estigui a l'abast de la mà i la sorra no ho sembla perquè està del tot al nostre abast. Paciència. De tot sortirem si no hi ha novetat perquè la situació aquesta no pot perllongar-se massa. Una vegada liquidada la guerra d'Espanya (i segons la premsa és qüestió de dies) les coses s'aclariran i una solució o altra vindrà. (...) Pateixes per la forma de viure nostra. Dormim a terra però amb les mantes suficients. Dormo amb en Fàbrega. Tenim un tolde, després dues mantes (tot això fa de matalàs) i per arropar-nos una bona manta de llana i els dos abrics. No tenim fred. A més dormim vestits. D'ençà que ens separàrem no m'he despullat (s'entén per dormir). Em mudo la roba interior cada setmana i sé tant de rentar que difícilment em guanyes a deixar la roba neta. No m'importaria guanyar-me la vida fent de rentadora si això accelerés la nostra unió i amb ella la nostra felicitat¹²*

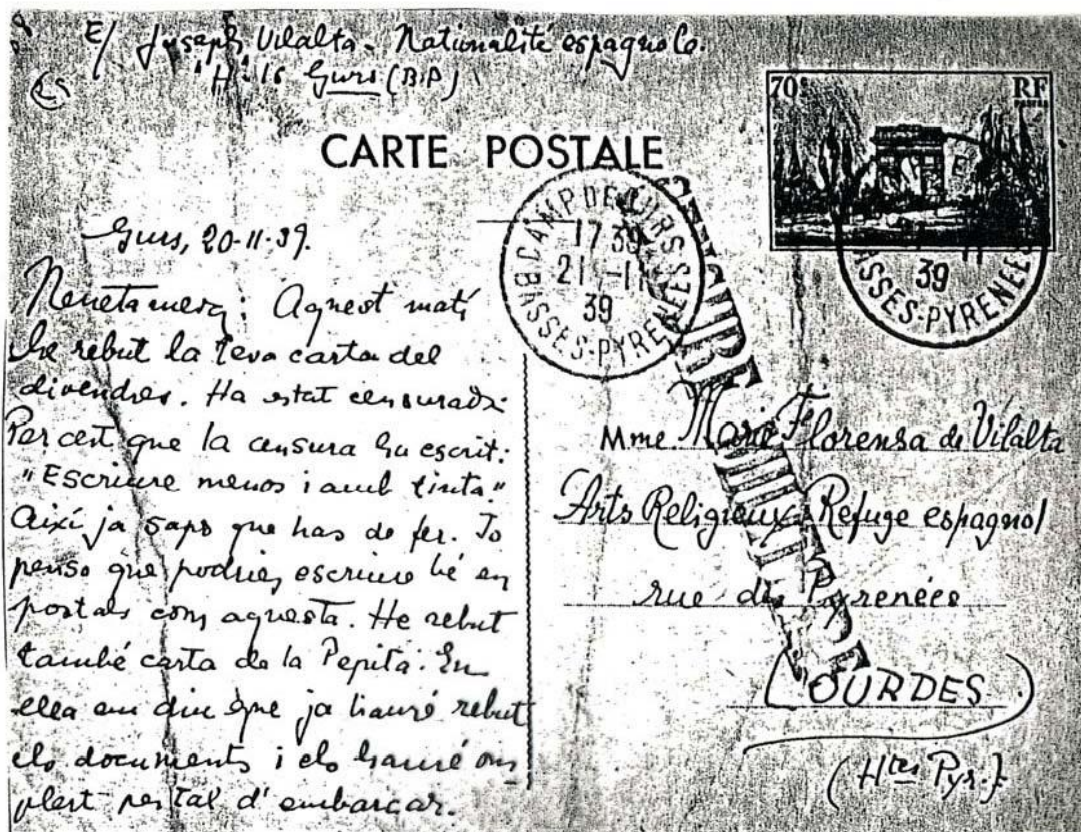
Grup de mestres del camp de concentració de Sant Cebrià.

“St. Cyprien 18 març 1939.

(...) *Et deia en una de les meves cartes que Màrio havia sortit d'aquest camp. Resulta que no és veritat. Decidí restar ací, per la raó que va a la 1ª llista dels quàquers i vol que el trobin ací, per si les mosques, com diuen els castellans. I ara que parlo de castellans, una de les millors coses de la nostra xavola són les discussions de tota l'altra caterva (uns 16) contra Fàbrega i jo. Ahir a la vetlla s'organitzà una discussió sobre les nacionalitats on tots poguérem exposar àmpliament el criteri referent a Catalunya. No vull dir-te la impressió final. Sembla mentida que gent d'una preparació intel·lectual, com posseeixen la majoria (i dels quals et parlaré particularment quan pugem xerrar mano a mano) tinguin un criteri tan estret. Pots ben creure que solament de sentir-los, a qualsevol se li desperten els sentiments separatistes que tots portem amagats! Són bona gent però, i alguns d'ells intel·ligentíssims, malgrat la fòbia al nostre sincer catalanisme. Fàbrega, tu el coneixes prou, senta càtedra i quan té agotats tots els arguments de tipus racional, surto jo amb unes diatribes picades que tenen la virtut de provocar uns tumults fantàstics. Eren les 12 de la vetlla que agotats tots de tant discutir, acordàvem agitar-nos i una hora més tard, hi havia casos d'individus que discutien encara en veu baixa. Per aquesta vetlla hi ha discussió de problemes pedagògics i iniciatives que en aquest sentit poden explotar-se a la Amèrica llatina¹³*

¹² Arxiu Particular de Salomó Marquès.

¹³ Arxiu Particular de Salomó Marquès.

Postal de Josep Vilalta a Maria Florensa des del camp de Gurs amb el segell de la censura militar francesa i escrita en català. (Fons Antonia Vilalta / MUME).

Escoles als camps de concentració

Al camp de concentració no només hi havia homes sinó també dones i molts nens. Per a aquests s'havia creat una espècie d'escola que funcionava al final del camp. Jo, com a mestre, vaig ser cridat per fer-me càrrec d'un grup de nens. El director era un refugiat madrileny d'uns seixanta anys. Em vaig presentar i se'm va destinar a un barracó on hi havia un grup de nens entre 12 i 15 anys. El material de classe de què disposàvem era una llibreta i un llapis.

Monsieur le Colonel.

Les soussignés, qui forment la Commission des Instituteurs Espagnols de le camp, ont l'honneur de solliciter de votre bienveillance la concession d'un "laissez-passer" pour les besoins d'organisation dérivés du projet de colonie-École d'Enfants, tâche qui nous oblige nous mettre en contact avec les enfants et les instituteurs. Etant ce document-la d'une importance véritable pour réaliser ce travail sans être empêchés par les gardes, nous prions de bien vouloir nous accorder cette faveur. Veuillez recevoir, Monsieur le Colonel, l'expression de notre sentiment respectueux et dévoué.

Camp n° 2, les 5 octobre 1939¹⁴

Memòries del mestre lleidatà **Josep Vilalta**. (Fons Antonia Vilalta / MUME).

Els tres mestres que signen la petició són: **Francisco Pons, Demetrio Arribas i Josep Roquet** que viuen a la barraca número 394.

¹⁴ Fons Antonia Vilalta (Arxiu Vilalta-Florensa), MUME.

Expedicions cap a Amèrica

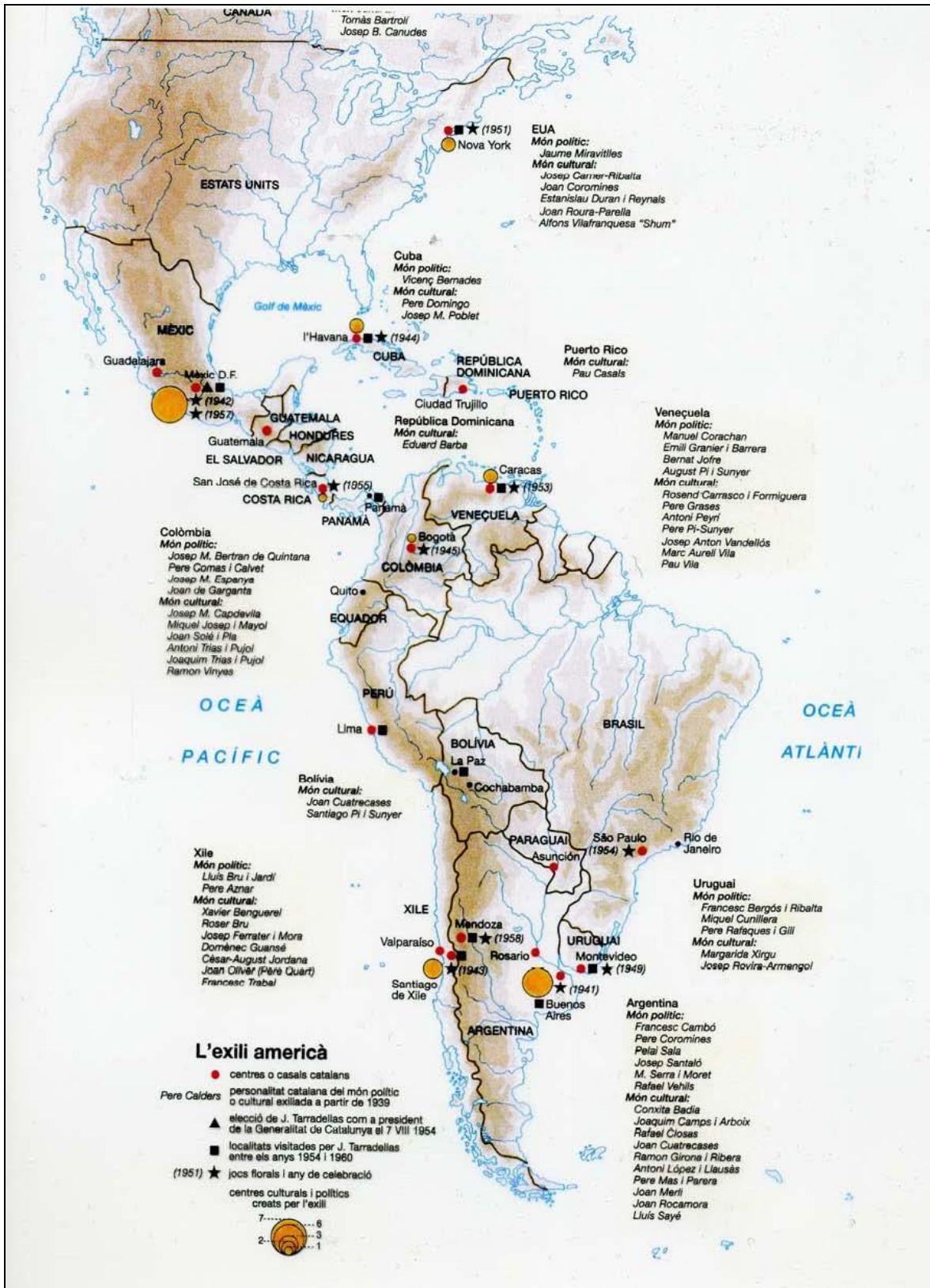
País d'arribada	Vaixell	Passatgers	Dades viatge	País sortida
Mèxic	<i>Sinaia</i>	1.600/1.800	25/5/1939 12/06/1939	França
	<i>Flandre</i>	312	1/06/1939	França
	<i>Ipanema</i>	1.000	13/06/1939 8/07/1939	França
	<i>Ipanema</i>	1.000	7/07/1939	França
	<i>Mexique</i>	2.091	13/07/1939 27/07/1939	França
	<i>Cuba</i>	542	16/06/1940 25/07/1940*	França
	<i>Quanza</i>	-	30/10/1941 17/11/1941**	Casablanca (Marroc)
	<i>Nyassa</i>	1.000	30/04/1942 22/05/1942	Casablanca (Marroc)
	<i>Nyassa</i>	1.000	10/1942	Casablanca (Marroc)
Xile	<i>Winnipeg</i>	3.000	4/08-3/09/1939***	França
Santo Domingo	<i>Flandre</i>	300	7/10/1939	França
	<i>Lassalle</i>	770	19/12/1939	França
	<i>Cuba</i>	500	10/01/1939	França
	<i>Lassalle</i>	600	23/02/1940	França
	<i>Lassalle</i>	1.500	22/04/1940	França

*Noliejat a Santo Domingo, va arribar a Mèxic per la negativa de Trujillo a deixar-los desembarcar.

** Va continuar fins a Buenos Aires.

*** Va arribar a Valpariso¹⁵

¹⁵ E. Moral et al. *50 Aniversario del exilio español*. Fundación Pablo Iglesias, Madrid, 1989.

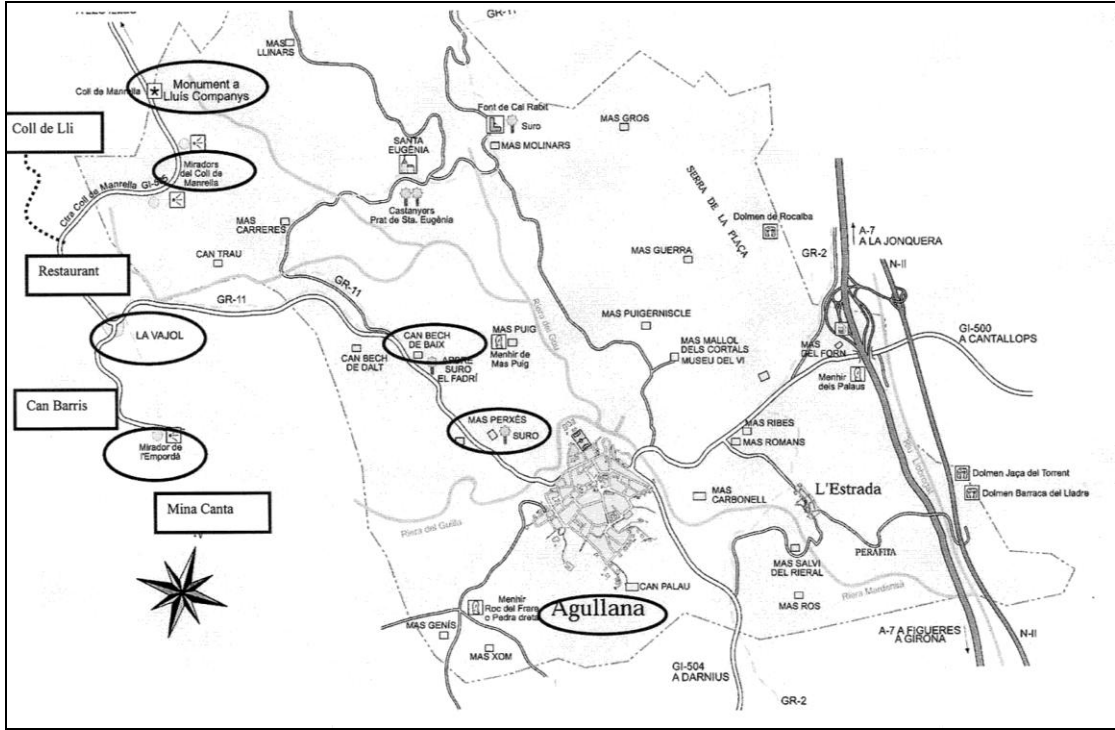
Mapes complementaris

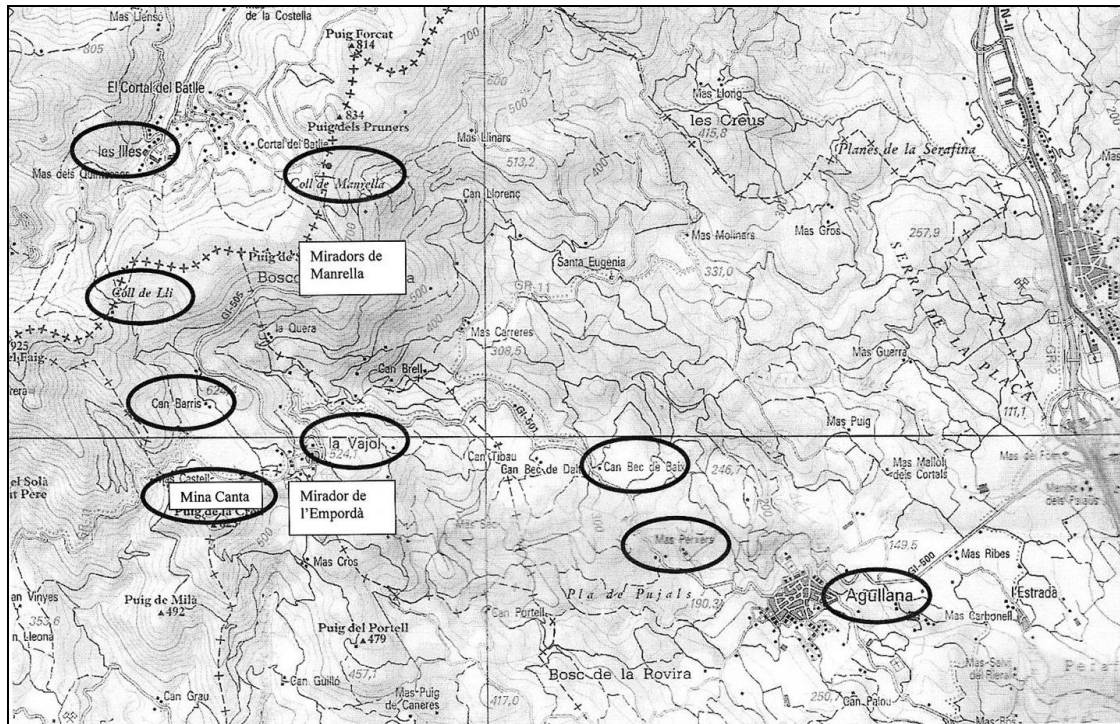
Mapa: Diari El Punt (1989)

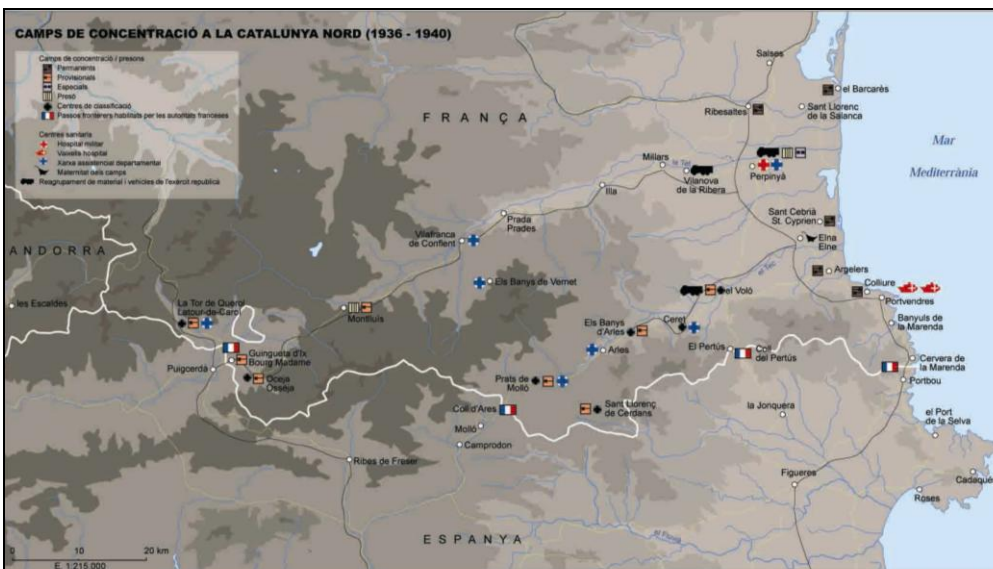
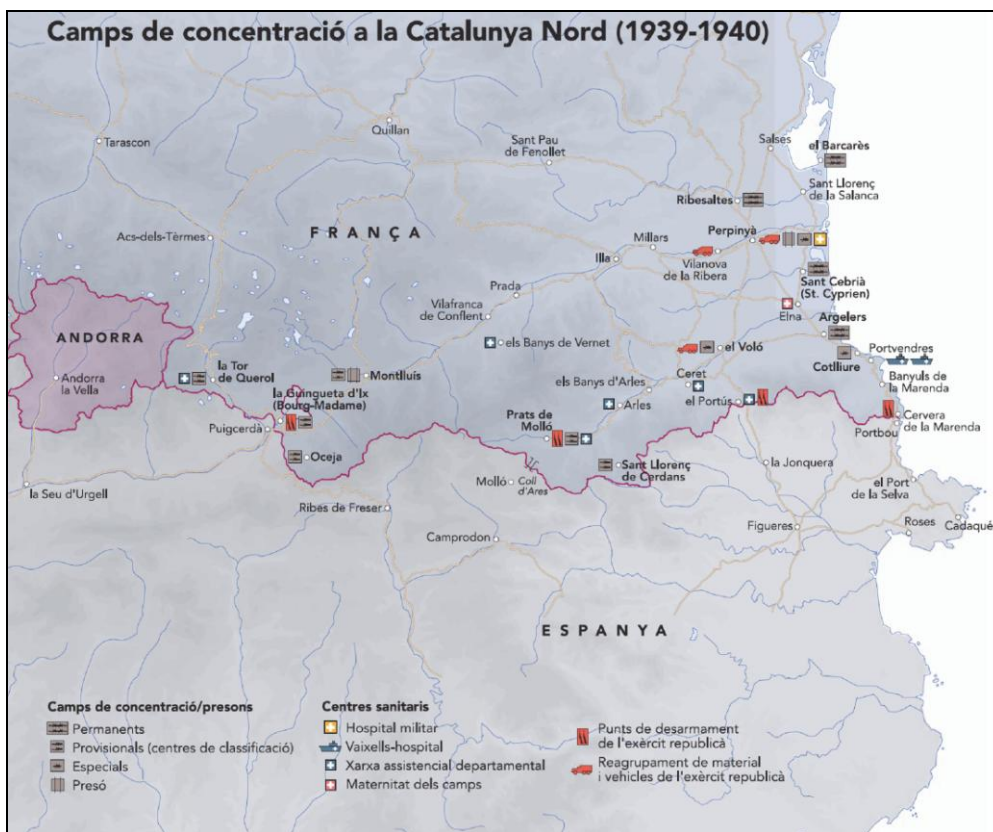
Setmanari L'illustration, núm. 5005 (Febrer de 1939)

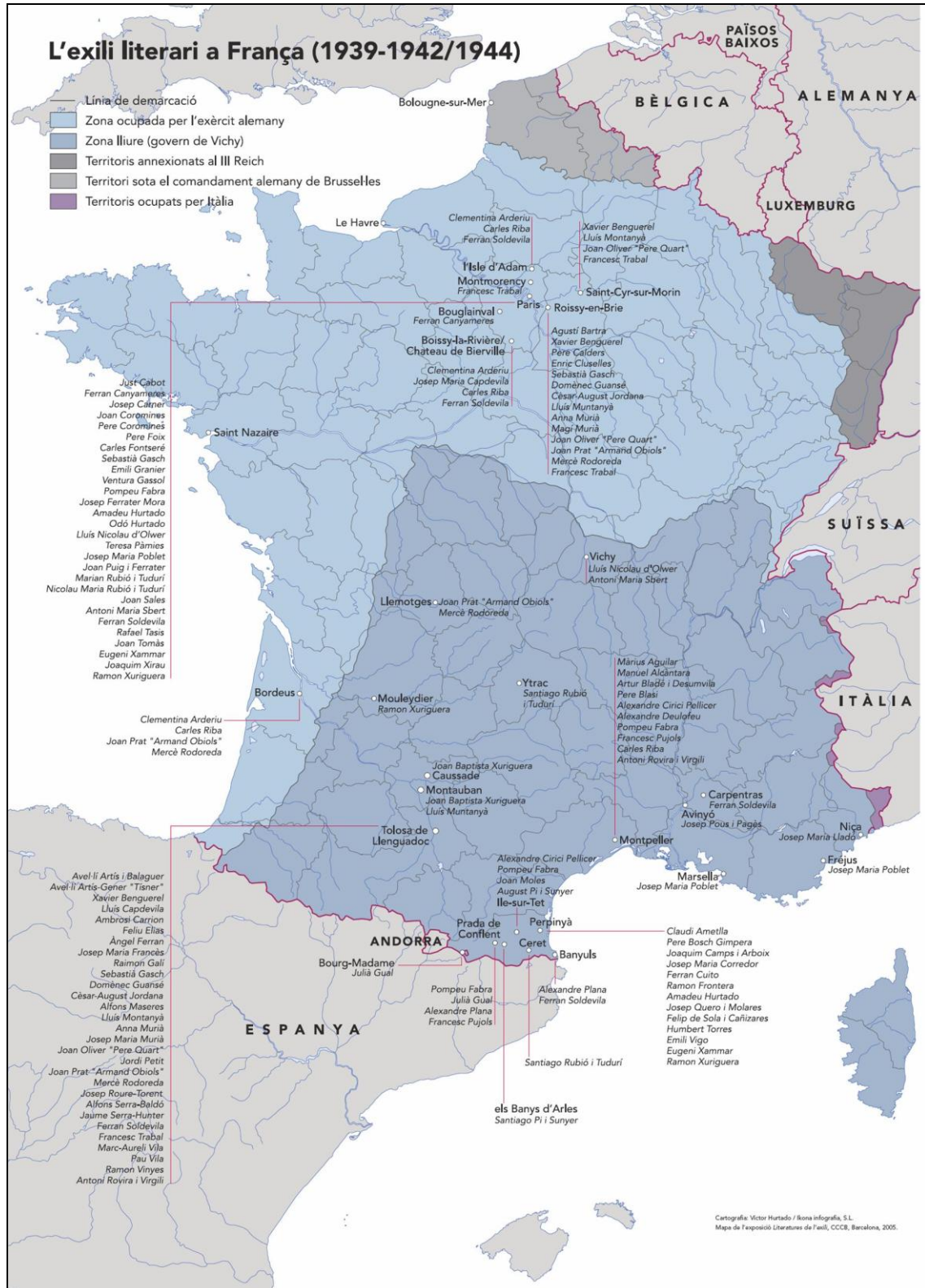
Mapa: Ajuntament d'Agullana

Mapa: ICC (Institut Cartogràfic de Catalunya)

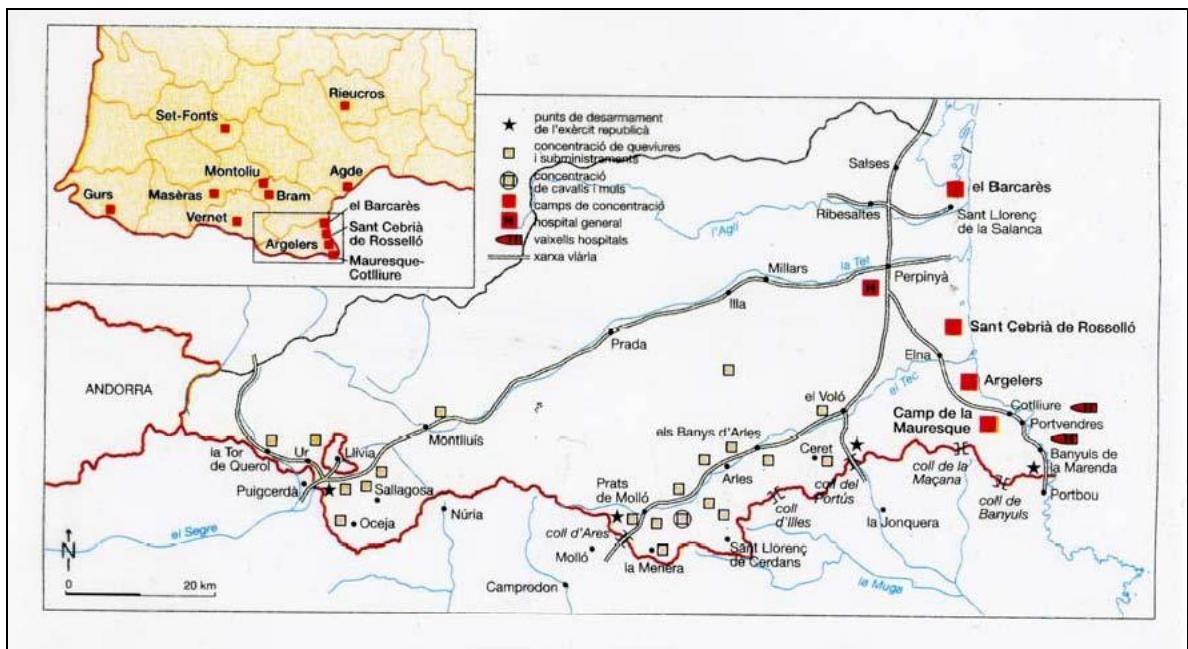
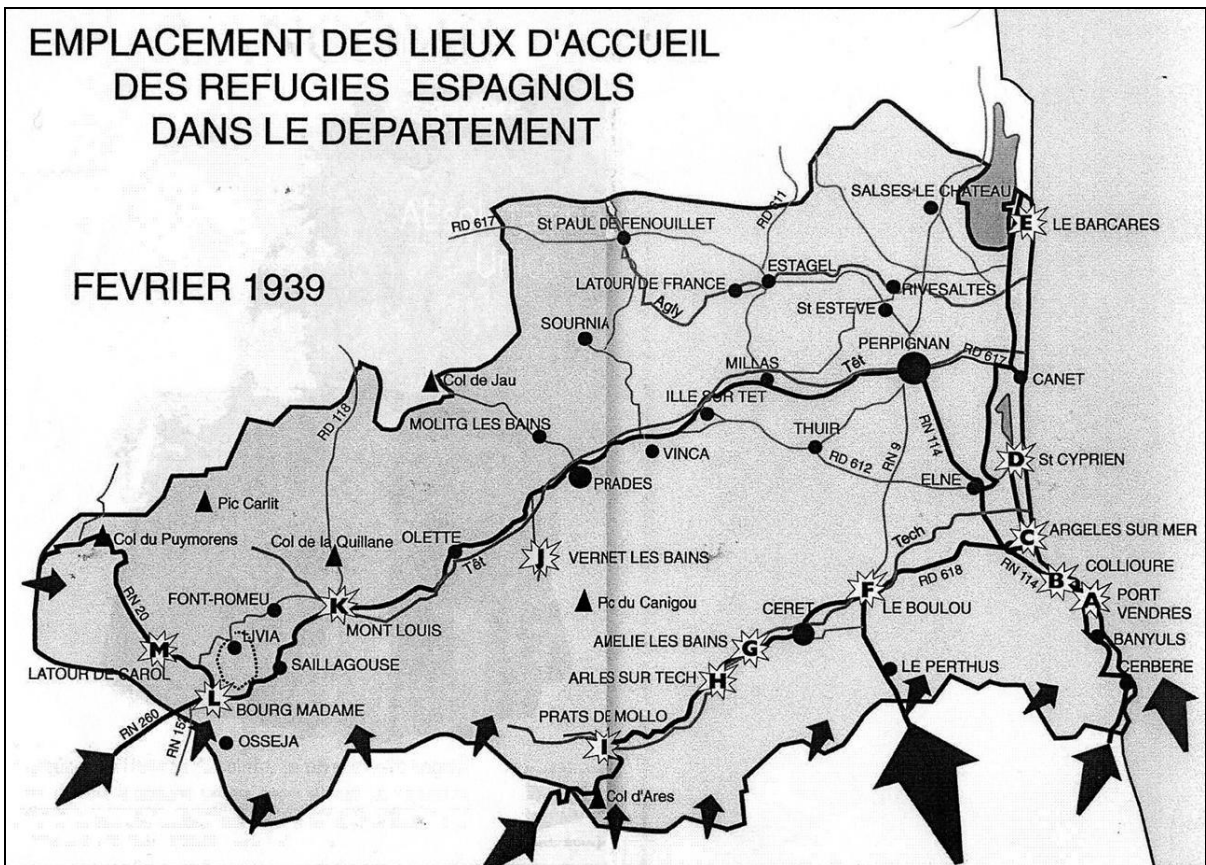
Mapes: Victor Hurtado / MUME

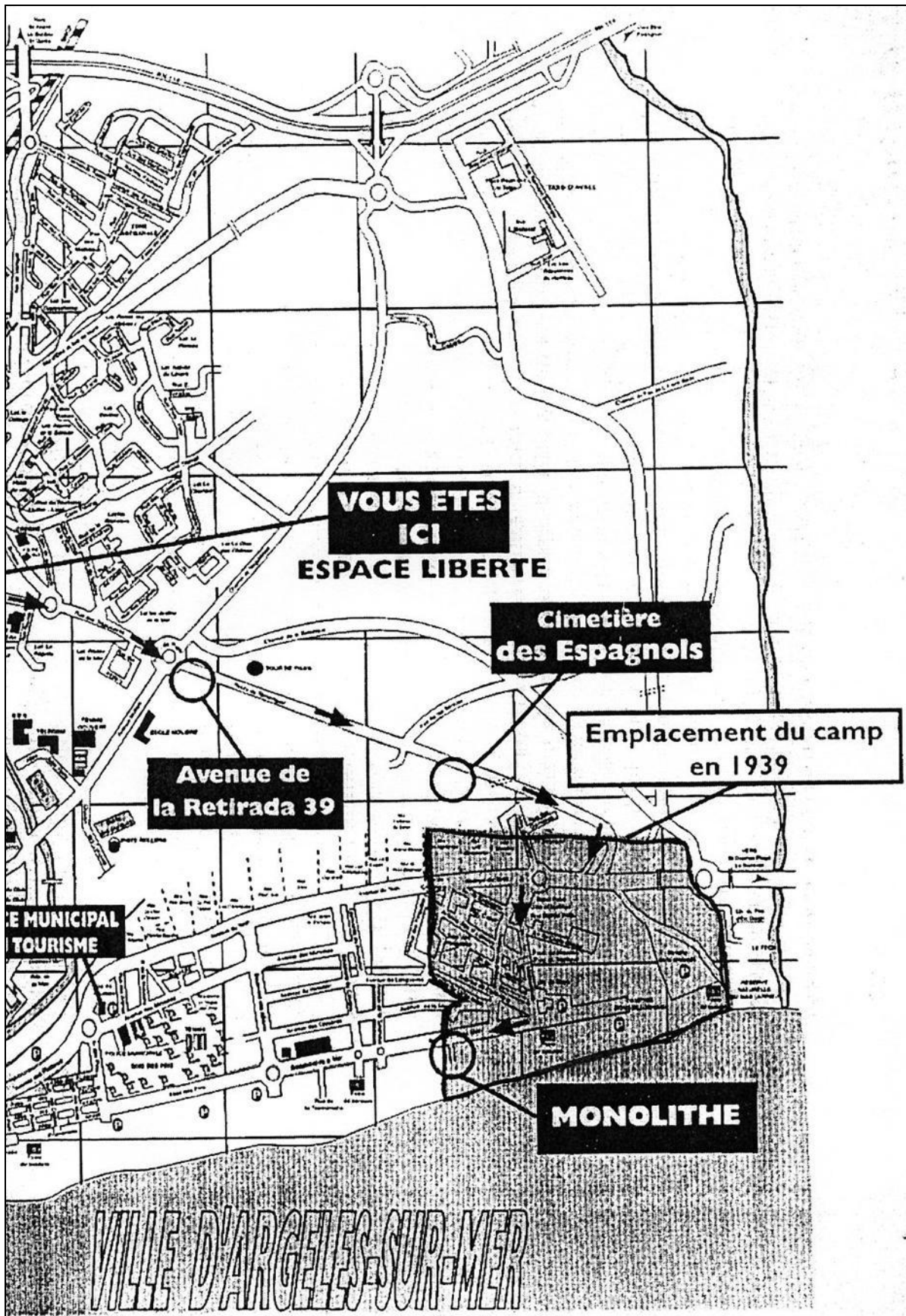

Mapa: Victor Hurtado / Exposició "Literatures de l'exili" CCCB, Barcelona, 2005.

EMPLACEMENT DES LIEUX D'ACCUEIL DES REFUGIES ESPAGNOLS DANS LE DEPARTEMENT

FEVRIER 1939

Emplaçament del camp en el plànol d'Argelers. **Sergi Barba**, *De la frontera aux barbelés. Les cheminms de la retirada 1939*. Éditions Trabucaire, 2009, p. 158.

Bibliografia:

- ALTED, A. *La voz de los vencidos. El exilio republicano de 1939*. Madrid. Aguilar, 2005.
- BARBA, S. *De la frontière aux barbelés. Les chemins de la Retirada 1939*. Éditions Trabucaire, 2009.
- BARTOLÍ, G. *La Retirada. Exode et Exil des Républicains d'Espagne*. Actes Sud, París, 2009.
- BARTOLÍ, J. i MOLINS, N. *Campos de concentración: 1939-194...* México D.F., Iberia, 1944.
- BERNILS MACH, J.M. *La Guerra Civil a Figueres*. Figueres, Ed. Empordà, 1986.
- BOITEL, A. *Le camp de Rivesaltes 1941-1942. Du centre d'hébergement au "Drancy de la zone libre"*. Perpinyà, Editions Mare Nostrum / PUP, 2001.
- BOSCH GIMPERA, P. *Memòries*. Barcelona, Ed. 62, 1980.
- CALVET, J. *Les Muntanyes de la llibertat. El pas d'evadits pels Pirineus durant la Segona Guerra Mundial*. L'Avenç, Barcelona, 2008.
- CAMPILLO, M. (ed.) *Allez! Allez! Escrits del pas de frontera, 1939*. Barcelona: L'Avenç, 2010.
- CASTANIER PALAU, T. *Elisabeth Eidenbenz i la maternitat d'Elna. Dones en exili, mares dels camps*. Ed. Trabucaire, Canet de Rosselló, 2009.
- CATALÀ, N. *De la resistència i la deportación. 50 testimonios de mujeres españolas*. Barcelona, Ed. Adgena, 1984.
- COLORADO, A. *El Museo del Prado y la Guerra Civil. Figueras-Ginebra, 1939*. Madrid, Museo del Prado, 1991.
- DEULOFEU, A. *Memòries de la revolució, de la guerra i de l'exili*. Figueres, Ed. Emporitana, 1974.
- DÍAZ ESCULIES, D. *Entre filferrades. Un aspecte de l'emigració republicana dels Països Catalans (1939-1945)*. Barcelona: La Magrana, 1993.
- DOLL-PETIT, R. *Els "catalans de Gènova": història de l'exode i l'adhesió d'una classe dirigent en temps de guerra*. PAM, Barcelona, 2003.
- DREYFUS-ARMAND, G. *L'Exil des républicains espagnols en France, de la guerre civile à la mort de Franco*. Paris, Editions Albin Michel, 1999. (També hi ha edició en castellà de l'editorial Crítica, Barcelona, 2000).
- FEBRÉS, X., GRANDO, R. i QUERALT, J. *Les camps du Mépris. Des chemins de l'exil à ceux de la résistance 1939-1945*. Canet, Edicions del Trabucaire, 1991.
- FONT AGULLÓ, J. (Dir.) *Reflexionant l'exili. Aproximació a l'exili republicà entre la història, l'art i el testimoniatge*. Ed. Afers, Catarroja-Barcelona, 2010.
- GAITX, J. *L'Exili al Baix Empordà*. Ajuntament de La Bisbal, 2007.
- GUIXÉ, J. *La república perseguida. La Francia de Franco*. PUV, València, 2012.
- ISSOREL, J. *Collioure 1939. Les derniers jours d'Antonio Machado*. Perpinyà, Editorial Mare Nostrum, 2000.
- MARQUÈS, S. *L'exili dels mestres (1939-1975)* Girona: Llibres del Segle – Universitat de Girona, 1995.
- MARQUÈS, S. *Martí Rouret. Maestro, republicano y catalán*. Girona, Colegio de Jalisco, Ajuntament de L'Escala, Generalitat de Catalunya i Diputació de Girona, 2001.
- PECHANSKI, D. *La France des camps. L'internement 1938-1946*. Paris, Gallimard, 2002.

- PERNAU, J. *Diari de la caiguda de Catalunya*. Barcelona, Ediciones B. (1989, 2ª Ed.)
- PESSARRODONA, M. *França 1939. La cultura catalana exiliada*. Barcelona: Ara Llibres, 2010.
- PI i SUNYER, C. *La Guerra (1936-1939) Memòries*. Barcelona, Pòrtic, 1986.
- PLA BRUGAT, D. *Els exiliats catalans a Mèxic. Un estudi de l'emigració republicana*. Catarroja, Ed. Afers, 2000.
- PLA BRUGAT, D. (Coord.) *Pan, trabajo y hogar. El exilio republicano en América Latina*. Colección Migración, Mèxic DF. SEGOB, INM, CEM, 2007.
- PORTELL, R. i MARQUÈS. S. *Els mestres de la República*. Barcelona: Ara Llibres, 2006.
- PUJOL, E. (Coord.) *L'exili català del 1936-1939. Un balanç*. Girona: Quaderns del Cercle, 19, 2003.
- PUJOL, E. (Coord.) *L'exili català del 1936-1939. Noves aportacions*. Girona: Quaderns del Cercle, 22, 2006.
- PRUJA, J.C. *Premiers Camps de l'Exili Espagnol. Prats-de-Mollo, 1939*. Alain Sutton, Saint-Cyr-Sur-Loire, 2003.
- RIEU, M. (Dir.) *Enllà de la pàtria / Au-delà de la patrie*. Archives Départementales des P.O. / Éditions Trabucayre, 2011.
- RIPOL, M. *Las rutas del exilio*. Barcelona: Alhena Media, 2005.
- ROVIRA I VIRGILI, A. *Els darrers dies de la Catalunya Republicana. Memòries sobre l'exili català*. Barcelona, Curial, 1976 [1ª Edició a Buenos Aires, 1940].
- SOLÉ, F. i TUBAN, G. *El camp d'Argelers (1939-1942)*. Cossetània Edicions, Barcelona, 2011.
- SOLÉ, F. i PUJOL, E. *Exilis*. Angle Editorial, Barcelona, 2007.
- TUBAN, G. *Les séquestrés de Collioure. Un camp disciplinaire au Château Royal*. Perpinyà, Editions Mare Nostrum, 2003.
- VILANOVA, F. *Exiliats, proscrius, deportats. El primer exili dels republicans espanyols: dels camps francesos al llindar de la desesperació*. Barcelona: Empúries, 2006.
- VILARROYA, J. *1939. Derrota i exili*. Barcelona, Museu d'Història de Catalunya / Departament de Cultura (Generalitat de Catalunya), 2000.
- VILARROYA, J. *Desterrats. L'exili català de 1939*. Barcelona, Editorial Base, 2002.
- VILARROYA, J. (Dir.) *Imatges 1936-1939. La Guerra Civil a les comarques gironines*. Girona, El Punt, 2006.
- Revista *Alberes*, núm. 2, tardor-hivern 2009, dossier "La guerra i l'exili". www.alberes.cat
- Revista d'història *Sàpiens*, núm. 30, gener 2006 dossier especial "Mestres de la República. Com era l'escola que Franco va destruir".
- Revista d'història *Sàpiens*, núm. 78, abril 2009 dossier especial "L'exili de 1939. Totes les etapes del gran èxode republicà".

Contactes

Museu memorial de l'Exili (MUME)

Carrer Major, 43-47

17700 La Jonquera (Girona)

Tel. 972 – 556.533 / Fax 972 – 556.534

www.museuexili.cat

info@museuexili.cat

Mémorial du Camp de Rivesaltes

Conseil Général des Pyrénées Orientales / Conseil Régional Languedoc-Roussillon

Mémorial du Camp de Rivesaltes

32, rue du Maréchal Foch

Élodie Montès 0033.468.083.490 / elodie.montes@cg66.fr

<http://www.cg66.fr/52-le-memorial-de-rivesaltes.htm>

memorialderivesaltes@cr-languedocroussillon.fr

Associació FFREEE

Association Fils et Filles de Républicains Espagnols et Enfants de l'Exode

Place de la République

66700 Argeles sur mer – Rosselló (França)

Rosy Godet (Presidenta): 0033.468.815.117 / 0033.468.958.503

<http://ffreee.pagesperso-orange.fr/topic/index.html>

<http://www.ffreee.typepad.fr/>

Maternitat Suïssa d'Elna

Ajuntament d'Elna

14 Ronda Voltaire

66200 Elna – Rosselló (França)

0033.468.378.371 / Fax 0033.468.373.422

<http://www.elne.reseaudescommunes.fr/fr/information/32594/la-maternite-suisse>

Ricard Nieto (Cap de servei Afers Transfronterers i Catalanitat): transcat@ville-elne.com

Associació DAME

Association des Descendants de la Maternité d'Elna

5, plaça de l'Ajuntament

66200 Elna – Rosselló (França)

0033.4676 482 394

info@maternitesuissedelne.com

<http://www.maternitesuissedelne.com/index.html>

CIDER- Ajuntament d'Argelers

Centre d'Interprétation et de Documentation sur l'Exil et la Retirada

Espace Jules Pams, Route de Valmy

66704 Argelers– Rosselló (França)

0033468958503

<http://cat.ardeles-sur-mer.com/mairie-sommaire.php>

Sandrine Yanan / Jacqueline Payrot: cidermairieardelesurmer@gmail.com

Associació Triangle Blau

Associació per la preservació i difusió de la Memòria Històrica

Carrer Pous i Pagès s/n

17600 Figueres

T. 972502008

http://triangleblau.entitatsfigueres.cat/Home/_H4QS29qxa70BPKBvQtoeKq6RXhTUU9gnY3YN-qAtv-hEvfcxHHbxcg

Jordi Riera (President): jorscada@terra.es

Associació Prats Endavant

Associació cultural de Prats de Molló

Carretera d'Espanya

66230 Prats de Molló- La Presta – Vallespir (França)

T. 0033.0468397428 Margarida Planell (Presidenta)

T. 0033.0468397054 Paula Gorce (Secretària) paule.gorce@wanadoo.fr

http://www.vallespir.cat/anterior/associacions_prats_endavant.htm

Departament de Pedagogia

CONSORCI DEL MUSEU MEMORIAL DE L'EXILI

